अथ चतुर्थोऽध्यायः[1]।

१०

उक्तानि प्राक्सौमिकानि कर्माणि। तेष्वेव याजमानं वक्तव्यम्। तदुच्यते।

१. व्रत्यमिति वक्ष्यमाणनियमवद्भोजनाद्युच्यते[2]। तत्पत्नीयजमानौ चरतः। तयोर्हि याजमानमिति न्यायसिद्धत्वात्। तत्र भोजनस्य कालनियमं तावदाह।

२. वत्सापाकरणमिति गोमिनां प्रसिद्धः कालो ऽपराह्णः। ततः प्राग्वक्ष्यमाणमश्नीयाताम्। किं पुनस्तद्व्रत्यमित्याकाङ्क्षित आह।

३. उक्तेभ्यो यदन्यत्तद्व्रत्यम्। मांसादीन्यव्रत्यानि। तस्मादेतेषां यथाविषयमुपभोगवर्जनम्। अन्यथाकरणे ऽव्रत्यं वा चरित्वेति व्रातपतीष्टिः। येन च द्रव्येण यक्ष्यमाणः स्यादिति प्राधान्येन यद्यागसाधनं तन्नाश्नीयात्। यदन्यत्तद्व्रत्यं तदश्नीयात्। यक्ष्यमाण इति च भविष्यत्कालनिर्देशाद्यागात्पूर्वेद्युर्व्रत्यचरणम्।

---

१ A adds वरदभट्टसुतो भाष्यमानर्मीषो ऽकरोद्वयम्। २ C वक्ष्यमाणम्।

२.

१. अग्न्यन्वाधानमिति नाम्ना कर्म शाखान्तरे प्रसिद्धम्। तदुच्यते। यजमानाधिकारोऽनुवर्तते। न पत्न्याः सामर्थ्यात्। अग्नीन्विहृत्य प्रादुष्कृत्य वा नित्यधारी तानन्वादधाति समिधः। कथमेतत् ज्ञायते समिध इति। आदधातिशब्दात्। क्वैतत्कर्म। उच्यते। इष्टिपशुबन्धेषु। कः पुनरस्येष्टिपशुबन्धाङ्गस्य कर्मणः[1] कालः। उच्यते। पूर्वेद्युः। पूर्वस्मिन्नहनीत्यर्थोऽर्थाद्विभक्तिर्विपरिणम्यते। इष्टिपशुबन्धेभ्यः पूर्वेद्युरिति। उपदिष्टः कर्ता होमद्रव्यं कालश्च। विधिमिदानीमुपदिशति।

२. आहवनीयेऽग्नौ महाव्याहृत्योत्तमया स्वरित्येतया समिधमादध्यात्। समिदाधानमन्त्राणां चेत्यन्ते स्वाहाकारः। महाव्याहृतयो विशिष्टक्रमाः सार्थवादाः व्यस्ताः समस्ता उक्ताः। ततः सूत्रकारस्य व्यवहारः।

३. गार्हपत्येऽग्नौ प्रथमया महाव्याहृत्या समिधमादध्याद्भूरित्येतया।

४. मध्यमया महाव्याहृत्या भुव इत्येतया दक्षिणाग्नौ समिधमादध्यात्।

५. द्वेद्वे त्रिष्वप्यग्निषु चशब्दात्समुच्चिताः[2] प्रत्येकं मन्त्रवत्या सह तूष्णीमादध्यात्।

६. पूर्वोक्ताः समिधो नव। दशमीं समिधमाहवनीय आद-

---

१ A om. अङ्ग। २ A ०शब्दात्समिधन्ताः प्र० B ०शब्दात्समुचिता C ०शब्दात्समुच्चितशब्दाः प्र० ; in marg. समिदिताः।

ध्यात्। समस्ताभिर्महाव्याहृतिभिर्भूर्भुवःस्वरिति। एतत्पैङ्ग्यमन्व्यन्वाधानम्।

७. पक्षान्तरमेतदन्व्यन्वाधानस्य। महाव्याहृतीनां मन्त्राणां स्थाने तेनैवाग्निक्रमेण चतस्र ऋचो विहव्यस्य ऋचेरेकदेशभूताः। आम्नायक्रमेण प्रथमा प्रयोक्तव्या समिदाधानमन्त्रत्वेन। तद्यथा। ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्त्वित्यनयाहवनीये समिदाधानम्। ततस्तूष्णीं द्वे। मम देवा विहवे सन्तु सर्व इत्यादिकया गार्हपत्ये। ततस्तूष्णीं द्वे। मयि देवा द्रविणमा यजन्तामित्येतया दक्षिणाग्नौ। ततस्तूष्णीं द्वे। मह्यं यजन्तु मम यानि हव्येत्यादिकया दशमीमाहवनीये।

८. यो विहव्यस्य शेषो देवीः षलुर्वीरुरु नः कृणोतेत्येवमादिकः षलर्चः सह खेलिकया विहव्यस्येत्यृषिनिर्देशात् तेन शेषेणाग्नीनामुपस्थानं प्रकरणात्। एतत्कौषीतकमन्व्यन्वाधानम्। अपरः कल्पोऽन्व्यन्वाधानस्य उच्यते।

९. अप नः शोशुचदघमित्येताः सप्त। अग्ने नय सुपथा राये अस्मानित्येका। यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमान इत्येका। त्वं नो अग्ने अधरादुदक्तादित्येका। एवमेता दश। एताभिर्वा दशभिराहवनीयादिषु पूर्वोक्तेन क्रमेण समन्विकास्तिस्रस्तिस्रः समिध आधाय दशम्याहवनीय आदध्यात्।

१०. प्राग्नये वाचमीरयेति पञ्चकं सूक्तम्। इमं स्तोममर्हते जातवेदस इति षोडशकम्। आभ्यां सूक्ताभ्यामुपस्थानमग्नीनाम्। आरुणमेतदन्व्यन्वाधानम्।

११. पूर्वोक्तेनैव क्रमेण दशापि समिधस्तूष्णीमादध्यादित्येतत्प्रागह्नीयमन्न्यन्वाधानम्। आचार्यग्रहणं विकल्पार्थम्।

१२. यत्पूर्वमुक्तं महाव्याहृतिभिरन्व्यन्वाधानं तत्पैङ्ग्यं मतम्। आचार्यग्रहणं कौत्स्यर्थम्।

१३. विहव्येन यदुक्तमन्व्यन्वाधानं तत्कौषीतकं मतम्। आचार्यग्रहणं पूजार्थम्।

१४. अप नः शोशुचदघमित्येवमादिकमन्व्यन्वाधानमारुणं मतम्। तदेतदनेकविकल्पमन्व्यन्वाधानं शाखान्तरादाचार्येणोपसंहृतम्।

३.

१. पिण्डपितृयज्ञ इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयं शास्त्रसंव्यवहारार्थं पिण्डप्रदानप्राधान्यदर्शनार्थं च। कालमिदानीमाह। अपराह्णेऽमावास्यायां कर्तव्य इति वाक्यशेषः। कथमित्याकाङ्क्षित आह।

२. स्वसंचरेण पात्राणि नयेत्। यथोद्दिष्टान्यविरोधात्।

३. गार्हपत्यस्याग्नेः पश्चाद्दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु[1] स्फ्यं प्राञ्चं निदध्यात्। कुत एतत् प्राञ्चमिति। दक्षिणाग्रेषु कुशेष्विति न्यायप्राप्तस्य पुनर्वचनात्।

४. तस्यैव स्फ्यस्योपरिष्टात्पात्र्याधाराग्नौ होत्रीं निदध्यात्।

५. तस्यैव स्फ्यस्य पुरस्ताद्दक्षिणामुखे शूर्पे स्थालीं निदध्यात्।

६. आच्य सव्यं जानु भूमौ निपात्य। नीचा मुष्टिना अधो-

---

१. A कुशेषु।

मुखहस्तमुष्टिनेत्यर्थः। ब्रीहीन्गृह्णाति। सकृद्विशेषावचनात्। पितॄन्मनस्यनुस्मरन्[१]। क्व गृह्णाति। स्थाल्यां शूर्पस्थायां। संनिधानात्। स जघनेन गार्हपत्यं प्राचीनापवीती[२] भूत्वा दक्षिणासीन एवं गृह्णातीति च शतपथे। कियत्परिमाणान्[३] गृह्णातीत्यत आह।

७. नीचा मुष्टिना सकृदपि गृह्णन् आर्येणोपायेन तथा गृह्णीयात् यथा स चरुर्भवति। न यवागूः। कुत एतत्। स इति वचनात्। किंविशिष्टश्चरुः। अधोबिलाशृतः। स्थालीबिलादध आशृतस्य। आईषदर्थे। ईषत्कृत इत्यर्थः। अधोबिल आशृतश्चेत्यधोबिलाशृतः। अपूर्णस्थालीको[४] मन्दस्विन्नश्चेत्यर्थः[५]। एवमवस्थो यथा भवति तथा ब्रीहीन् गृह्णीयात्।

८. पत्न्या एकवारं कण्डितानित्यर्थः[६]। ईदृशांस्तण्डुलान्।

९. पूर्वोक्तलक्षणं चरुम्।

१०. असंस्कृतेन घृतेन चरुमभिघार्य। कुत एतत् असंस्कृतेनेति। अदेवत्वात्[७]।

११. तं चरुं प्रतीच्यां दिश्युद्वासयेत्।

१२. अवसवि अप्रदक्षिणमित्यर्थः। परिसमुह्य गृह्योक्तेन विधिना। प्रकृतत्वाद्दक्षिणाग्निं परिस्तीर्यानियतार्थैर्दर्भैः। सर्वतः पर्युक्ष्य[८]। क्रियाचयमप्येतदप्रदक्षिणं कुर्यात्। यावदुक्तं चात्र कर्मप्रकृतिविकाराभावात्।

---

१ A B मनसा स्मरन्। २ A om. प। ३ A B कियत्परिमाणान् C °परिमाणेन। ४ A C (sec. h.) °स्थालीपाको। ५ A मन्दपक्वश्चे° B मन्दशृतश्चे°। ६ A C (orig.) कठितानि° B कठिता। ७ A B अप्रदेयत्वात्। ८ C (sec. h.) पर्युक्षय।

१३. दक्षिणं जानु भूमौ पातयित्वा।

१४. यज्ञोपवीती विशिष्टविन्यासशरीरस्थसूत्रादिः[1]। प्राङ्मुख आसीनो मेक्षणेन दर्व्याकारेण प्रादेशमात्रेण प्राङ्मुखेन यज्ञियेन वक्ष्यमाणा आहुतीर्जुहोति। इह यज्ञोपवीतीति प्राङासीन इति वचनात्सर्वं प्राचीनापवीती[2] दक्षिणामुखः कुर्यात्। पत्न्या सहृत्फलीकृतानित्यारभ्य जुहोतीत्यन्तं सूत्रम्। तथापि क्त्वाप्रत्ययान्तानि खण्डशो व्याख्यायन्ते। सौत्रान् होममन्त्रानिदानीमाह॥

४.

१. स्वाहाकारान्तैस्त्रिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं मेक्षणेनाङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदाय तिस्र आहुतीर्जुहोति।

२. इत्यारभ्यावाचीनपाणिनेति सूत्रान्तः। खण्डशस्तु व्याख्यायन्ते क्त्वान्तानि प्रतिपत्तिलाघवार्थम्। होमान्ते मेक्षणमनुप्रहरेत्। अग्नौ मेक्षणमभ्यादधाति तत्स्विष्टकृद्भाजनमिति शतपथश्रुतेः (२.४.२.)। आहुत्यङ्गत्वादनुशब्दाच्च यज्ञोपवीतीत्येव।

३. दक्षिणाग्नेर्दक्षिणस्यां दिशि स्फ्येनोद्धन्यादपहता इत्येवमादिना मन्त्रेण वेदिषद इत्येवमन्तेन। विसर्जनीयान्तो मन्त्रः। आध्वर्यवे तथा दृष्टत्वात्। दक्षिणासंस्थं सकृदुन्मार्जनम्। दक्षिणान्यायानि पित्र्याणीति परिभाषितत्वात्। अथ दक्षिणेनान्वाहार्यपचनं सकृदुल्लिखति तद्वेदिभाजनमिति शतपथश्रुतेः।

४. तदुन्मृष्टमुदकेनोपसिञ्चेत्।

---

१ A B सूत्रादि। २ Bom. प।

५. ये रूपाणीत्यादिना मन्त्रेण दक्षिणाम्युल्मुकं साग्नि उन्मृष्टस्य दक्षिणार्धे निदध्यात्। कुत एतत् दक्षिणाम्युल्मुकमिति। प्रकृतत्वात्। साग्नीति[१] मन्त्रवर्णात्। अथ परस्तादुल्मुकं निदधाति स निदधाति ये रूपाणीति शतपथश्रुतेः (२.४.२.१४)।

६. तस्मिन्नुन्मृष्टे कुशान्निदध्यात्। किंविशिष्टान्। मूले सकृच्छिन्नान्। अथ सकृदाच्छिन्नान्युपमूलं दिनानि भवन्तीति शतपथे। दिनानि छिन्नानि।

७. असाविति सर्वनाम्नः स्थाने। पितृनामामन्त्रितमुच्चार्यावनेनिक्ष्व ये च त्वामत्रानु। अनेन मन्त्रेण कुशेष्वाधारेष्वपो निषिञ्चेत्। अवाचीनपाणिना अवाचीनहस्तेन[२] पितृतीर्थेन इत्यर्थः।

८. एवमवस्थेनैव हस्तेन दक्षिणतःपूर्वस्मादवनेजनप्रदेशात्पितामहस्यामन्त्रितनामोद्देशः। पूर्वकेण मन्त्रेणावनेजनं कुर्यात्।

९. एवं दक्षिणत इति वर्तते। प्रपितामहस्यामन्त्रितनामोद्देशः पूर्ववत्।

१०. अयमपि पितृनामोद्देशपूर्वको ऽवनेजनवत्। एतत्त इत्येतावता भिन्नः। तथापि संदेहव्युदासार्थः सकलः पठितः। अनेन मन्त्रेण कृतशेषपिण्डान्[३] यथावनेजितमिति वचनात्तेनैव क्रमन्यासेन निदध्यात्।

११. उभौ पिण्डौ निदध्यादेकस्मिन् स्थाने। पितृभेदे पितृद्वित्वे। पुत्रिकापुत्रादिविषयं च पितृद्वित्वम्। तथा मनुनोक्तम्।

---

१ A inserts तु। २ C अवाचा हस्तेन—C inserts in marg. दक्षिणतः पूर्वस्मात्। ३ C adds in marg. उदात्तं।

दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरन्।
स एव दद्यात्तत्पिण्डं पित्रे मातामहाय च॥ इति

(८.१३२) एवं द्विगोत्रत्वे पितामहप्रपितामहस्थानयोरपि द्वौ द्वौ पिण्डौ निदध्यात्। अवनेजनमप्येवं तादर्थ्यात्।

१२. जीवपितृकस्यैतत्कर्म न भवति। प्रेतेभ्यो ददातीति तन्त्रान्तरदर्शनात् वाक्यशेषाच्च। अथो परासु वै परावतं पितरो गता इति।

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि
मैषां नु गादपरो अर्थमेतम्।
शतं जीवन्तु शरदः पुरूचीर्-
अन्तर्मृत्युं दधतां पर्वतेन॥

इति जीवेभ्यश्चैवैतां पितृभ्यश्च मर्यादां करोत्यसंभेदाय। तस्माद् हैतज्जीवाश्च पितरश्च न दृश्यन्त इति लिङ्गात्।

१३. जीवतान्तर्हितो जीवान्तर्हितः। को ऽसौ। पितामहादिः पित्रादौ जीवति[१]। तस्मा अपि पिण्डदानं न भवति। कुतः। न जीवन्तमतिददातीति श्रुतेः।

१४. जीवपितृकस्य पक्षान्तरम्। येभ्यः पिता पिण्डान्ददाति तेभ्यः पुत्रो ऽपि दद्यात्। तथा च श्रुत्यन्तरम्। पितापुत्रौ चेदाहिताग्नी स्यातां येभ्यः पिता दद्यात्तेभ्यः पुत्रो ददातीति।

१५. न जीवपितुरस्तीत्यस्यैतत्पक्षान्तरम्। होमान्तं[२] वा पिण्डपितृयज्ञं[३] भवति।

---

१ A inserts कवित। २ B in text and com. होमान्तरं। ३ ॰यज्ञं all MSS.।

१६. अत्र पितर इत्यादिकं मन्त्रं जपेत्। अत्र जपत्यत्र पितरो मादयध्वं यथाभागं पितर आवृषायध्वमिति। यथाभागम-श्नीतेत्येवैतदाहेति शतपथश्रुतेः। मन्त्रवर्णाच्चानुदेशो[1] ऽप्यवगम्यते।

१७. आसीन एव पर्यावृत्योदङ्मुखो भवेत्। अथ पराङ्पर्या-वर्तते तिर इव वै पितरो मनुष्येभ्य इति श्रुतेः (श० २.४.२.२१.)।

१८. आ तमनात् को ऽर्थः। आ उच्छ्वासाभिकाङ्क्षणात्। एवं चिरासित्वा ततः।

१९. पिण्डाभिमुखो भूत्वा अमीमदन्त पितर इत्येवमादिकं मन्त्रं जपेत्। स वा आ तमितोरासीतेत्यु हैक आहुरेतावान् ह्यसुरिति स वै मुहूर्तमेवासित्वाथोपपर्यावर्तते जपत्यमीमदन्त पितरो यथाभागमवीवृषतेति शतपथश्रुतेः (२.४.२.२०)।

२०. यथापूर्वमवनेजनं कृतं तेनैव प्रकारेणावनेज्यानन्तरम्।

५.

१. नमो वः पितरो जीवायेत्यादिना दत्तेत्यन्तेन मन्त्रेण पितृभ्यो नमस्कुर्यात्पिण्डेषु पितृध्यानमारोपयन्।

२. एतद इत्यादिना मन्त्रेण त्रयाणामपि पिण्डानामेकं सूत्र-मुपरि क्षिपेत्। कार्पासमविशेषात्। तथा द्वितीयम्। तथा तृती-यम्। शाखान्तरोपदेशात्।

३. ऊर्जमित्येवमादिना पितृनित्येवमन्तेन मन्त्रेणावनेजनो-दकशेषं पिण्डसंनिधौ निनयेत्।

---

1 A °देशो।

४. पिण्डान्यथान्युप्तानेवावजिघ्रेत्। शाखान्तरश्रवणात्। यत्पुनः शतपथमथावजिघ्रति प्रत्यवधाय पिण्डानित्यवधायावजिघ्रतीत्येतस्य प्रतिपादकम्। तेन सहास्य विरोधः। इत्येवं सर्वशाखाप्रत्ययत्वे ऽपि प्रतिशाखं व्यवस्थयैव[1] याज्ञिका अनुष्ठानमिच्छन्ति। शाखानानात्वान्यथानुपपत्तेः। इतरथा सर्व एवोपदेशः सापेक्षः[2] स्यादिति। विकल्पपक्षे ऽपि स्वशाखोक्तविधिः पक्षे ऽपि भवत्येवेति न दोषः। तथा च।

ऊनो वाप्यधिको वापि यः स्वशाखोत्थितो विधिः।

तेन संतनुयाद्यज्ञं न कुर्यात्पारतन्त्रिकमिति (गोभिलपरिशि० २. ८२.)।

५. पिण्डानित्येतदधिकृतम्। निर्वापप्रदेशादादाय पिण्डान् पात्रे ऽवधाय प्राश्नीयात्। प्राशनविधानादवधानमर्थप्राप्तमुच्यते। कर्मसमाप्तौ प्राशनं यथा स्यादिति।

६. अथवा तान्पिण्डान् ब्राह्मणाय दद्यात्।

७. अप्सु वा पिण्डान् क्षिपेत्।

८. पुत्रार्थिनी पत्नी मध्यमपिण्डमश्नीयादाधत्तेत्येवमादिना अस्रदित्येवमन्तेन मन्त्रेण।

९. पिण्डानवघ्रायानन्तरमुल्मुकं दक्षिणाग्नौ कुर्यात्।

१० सकृदाच्छिन्नान् कुशान् दक्षिणाग्नावेवानुप्रहरेत्। अयं क्रमः शाखान्तरात्। [3]शतपथश्रुत्यानुक्रमान्यत्वं अग्नौ सकृदाच्छिन्नान्भ्यादधाति पुनरुल्मुकं विसृजतीति तथापि यथासूत्रमेव कर्तव्यमित्यत्राभिहित एव न्यायः।

---

१ A प्रतिशाखाव्यवस्थयैव B व्यवस्थयैव C प्रातिशाखं व्यवस्थैव। २ A सापेपः। ३ A inserts यद्यपि।

११. पिण्डपितृयज्ञो ऽपराह्णे ऽमावास्यायामित्यमावास्याधिकारमुपजीवत्यात्र। अथामावास्यायां यवाग्वैवाग्निहोत्रं जुहुयात्। सायंप्रातर्होमद्रव्यनियमार्थं वचनम्। एवमेव शाखान्तरे श्रुतत्वात्। ननु संनयतो ऽयं नियमो यवाग्वाग्निहोत्रहोमः संनयतस्तां रात्रिमिति (का० ४. २. १७.) श्रुतिश्च शतपथे सायंदोहप्रकरणएवास्ति। अथ यवाग्वैवैतां रात्रिमग्निहोत्रं जुहोतीति (१. ७. १. १०)। सत्यम्। अस्ति त्वन्याश्रुतिरविशेषेणामावास्यां[1] प्रकृत्य मैत्रायणीयानाम्[2]। यवागूमग्निहोत्रं जुहोतीति। सैवाचार्येण सूचिता।

१२. पर्वाणि पञ्चलंयनसंवत्सरमन्त्रय:। पर्वणीति जात्यपेक्षमेकवचनम्। तत्रौपवसथ्यप्रयुक्तो[3] यजमानेन स्वयंहोमः कर्तव्यः। तथा चौपवसथ्यप्रयुक्ततां[4] स्वयंहोमस्यैकस्य शतपथे श्रुतिर्दर्शयति। स यदि ग्राम्या ओषधीरश्नाति पुरोडाशस्य मेधमश्नाति यद्यारण्या ओषधीरश्नाति बर्हिषो मेधमश्नाति यदि वानस्पत्यमश्नातीध्मस्य मेधमश्नाति यदि पयः पिबति सांनाय्यस्य चाज्यस्य च मेधमश्नाति यद्यपः पिबति प्रणीतानां मेधमश्नाति यदि नाश्नाति पितृदेवत्यो भवति। तदाहुः। किमशनमिति स्वयं हैवैतां रात्रिमग्निहोत्रं जुहुयात्स यद्धुत्वा प्राश्नाति तेनापितृदेवत्यो भवत्याहुतिर्वा एषा स यद्देवैतामात्मन्याहुतिं जुहोति तेनो एतेषां मेधानां नाश्नातीति। ननु यद्येवं अग्निहोत्रायणिनः[5] पौर्णमास्यमावास्ययोः स्वयंहोमो न प्राप्नोति। सत्यम्। अविशेषेणैव श्रुतिरन्यत्रास्ति। तथा भविष्यति।

---

१ C °वास्ये। २ A C (by marg. add.) मैत्रावरुणीयानां। ३ A तत्रो-पवसथ°। ४ A चौपवसथप्र°। ५ °णीनां A।

तद्यथा। एते ह वै रात्रीं सर्वा रात्रयः समवयन्ति या आपूर्यमाणपक्षस्य रात्रयस्ताः सर्वाः पौर्णमासीं समवयन्ति या अपक्षीयमाणपक्षस्य रात्रयस्ताः सर्वा अमावास्यां समवयन्ति स यो हैवं विद्वान् स्वयमुपवसथे जुहोति सर्वदा हैवास्य स्वयं हुतं भवतीति शतपथे। नन्वत्राप्युपवसथ इति श्रुतिः। नेत्युच्यते। पौर्णमास्यमावास्ययोर्निगमनमात्रमेतत्। स्वयंहोमश्च पर्वणीति चशब्दादन्यत्र यदत्र शाखान्तरोक्तम्। किं च तत्। स्वयंहोमाशक्तौ उपासीनो ऽपसर्पणाशक्तावासनमधः[1]।

१३. एतेनैव धर्मेणेत्येवकारकरणाच्च गार्ह्येण। ततश्च दक्षिणतः पृथक्क्रियते। अनाहिताग्नेः हुतावसथ्यस्येत्यर्थः। पिण्डपितृयज्ञो भवतीति वाक्यशेषः। तथा च श्रुत्यन्तरम्। अप्यनाहिताग्निना कार्यः।

१४. पिण्डपितृयज्ञ इति वर्तते। विनापि दर्शाङ्गतया पिण्डपितृयज्ञो ऽवश्यं कर्तव्यः। तथा चानुयच्छदर्शनम्। तदाहुर्यत्संवत्सराय संवत्सरसदो दीक्षन्ते कथमेषां पिण्डपितृयज्ञो ऽनन्तरितो भवतीत्यौपासनैरिति (१२.३.५.५) शतपथे।

६.

१. अग्नीनन्वादधातीष्टिपशुबन्धेषु (४.२.१) पूर्वेद्युरित्येतस्मात्सूत्रादिष्टिपशुबन्धेष्वित्यधिकारो ऽनुवर्तते। अग्निहोत्रं यथास्थैव सायंप्रातरिति सायंप्रातर्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्। कथं नाम प्रातरग्नि-

---

1. C in marg. पर्वे ; ०श्रोणो or ०श्रोतो all MSS.

होत्रे कृते शाखान्तरीयं ब्रह्मवरणं स्यात्। वृतस्य च ब्रह्मत्वमुपदिश्यते। तच्च दक्षिणतोन्यायम्। कर्मणः क्रियमाणस्य दक्षिणतः स्थितेन ब्रह्मत्वमनुष्ठीयमानं न्यायवद्भवति। कुतः। सामर्थ्यात्। अथवा न्यायशब्दः प्राये वर्तते। दक्षिणतोन्यायं ब्रह्मकर्म बाहुल्यमेव। तथा च श्रुतिदर्शनानि। तेन दक्षिणतो ब्रह्मासीत्तस्य दक्षिणतो वर्षीयानुदीचीनप्रवणो यज्ञः संतस्थ इति। शतपथे च। ते होचुः। को नो दक्षिणत आसिष्यते। तथाभये ऽनाष्ट्रा उत्तरतो यज्ञमुपचरिष्याम इति (४.६.६.१)। अतश्च सोमे ऽप्ययं न्यायस्तुल्यत्वात्।

अभियुक्ततरैरन्यैरुक्ता ये ब्रह्मसंचराः।
न्यायतो वचनाच्चापि श्लोकैस्तान्निबोधत ॥१॥
व्रजेदाहवनीयं तु पूर्वेणाप्यपरेण वा।
इष्टिपश्वोरयं प्रोक्तः संचरो वरणात्सदा ॥२॥
दर्शे च पौर्णमासे च वरणात्प्राङ् न विद्यते।
न चैवोत्सर्जनादूर्ध्वं ब्रह्मकर्म पशौ तथा ॥३॥
न भाव्यं पुरुषार्थेषु यज्ञमित्यधिकारतः।
नातः सन्ध्यावाग्यमने[1] शयने न प्रबोधने[2] ॥४॥
न विष्णुक्रमवात्सप्रे न कण्डूयनमेहने।
समिद्धनीवाहस्तौ[3] नैव लक्ष्मप्रवाचने[4] ॥५॥
भस्मोद्वापे तथारम्भे प्रतिपत्तिक्रियासु च।

१ C ०यमने न। २ C (orig.) प्रबोधयेत्। ३ C (orig.) समिद्धितीया०।
४ C (orig.) लक्ष्मण वाचने।

अग्निहोत्रे श्रुतो ब्रह्मा कुण्डपाय्ये ऽपि तत्तथा ॥६॥

कर्मणः क्रियमाणस्य प्राय आसनसंचरौ।
दक्षिणान्यायतः सूत्रे आग्नीध्रं चाध्ववायतः ॥७॥

कृते हिरण्यवद्धोमे अनुगच्छति दक्षिणः।
परीत्यानः क्रये वृत्त आ निधानात्तथा व्रजेत् ॥८॥

प्रवर्ग्याभिष्टवे पश्चाद्दक्षिणाग्नेरुदङ्मुखः।
आसित्वा चानुसंयाने यायात्प्राग्दक्षिणेन तम् ॥९॥

आसीतोदङ्मुखो नित्यं वेद्यंसाद्दक्षिणाद्बहिः।
वेदिमानप्रभृत्यान्तात्क्षति साद्यस्य संभवे ॥१०॥

अग्निप्रणयनं साग्नावन्यच्च च यथोदितम्।
प्रवर्ग्योत्सादने त्वेति दक्षिणेनाविरोधतः ॥११॥

आग्नीध्रे यदि घर्मः स्याद्दक्षिणेनाग्निमासनम्।
स्वरत्पाचोत्तरेणेत्य आस्तावादेष संचरः ॥१२॥

अनुव्रज्य ततो घर्मं गत्वा तीर्थेन चासनम्।
यज्ञसंचर एष स्यात्प्रत्यग्गमनमिच्छतः ॥१३॥

अध्वरं दक्षिणेनैव शालाग्नीध्रपरेण तु।
मध्यन्दिने चेदाग्नीध्रे घर्मस्तत्रैव संचरः ॥१४॥

प्रविश्य दक्षिणेनैव तत्रैवास्त उदङ्मुखः।
यज्ञसंचरमास्थायानुयायात्सदसः पुनः ॥१५॥

तेनैव शीघ्रमागत्य प्राग्धोमात्तत्र चासनम्।
प्राप्ते तेनैव निःसर्पद्धर्मोत्सादनकर्मणि ॥१६॥

परिस्पन्दमनुव्रज्य प्रत्येयात्स यथागतम्।

दक्षिणेनैव सदसो हविर्धाने च संचरः ॥ १७ ॥
उत्सादनं चेदग्नौ स्यादव्यवायो ऽत्र कारणम् ।
प्रणयन्ति यदाग्निं च सोमं चाध्वर्यवस्तदा ॥ १८ ॥
होतृवत्संचरो ज्ञेयः स एवापरराचिकः ।
तत आदाय राजानमन्वेत्यग्निं परेच्छया ॥ १९ ॥
कृते वैसर्जने होमे रिक्तको वा यथागतम् ।
राजानमन्यहस्ते तु कृत्वाग्नीध्रे सहासनम् ॥ २० ॥
एवमाहवनीये ऽपि यावद्वैसर्जनाकृतिः ।
अग्रेणैव वितानस्य प्रत्येत्य प्रविशेत्ततः ॥ २१ ॥
द्वारासोमः ससोमो वा हविर्धानं तु पूर्वया ।
इच्छन्ति पश्चिमेनान्ये द्वारेणैव प्रवेशितुम् ॥ २२ ॥
ब्रह्मणो ऽपि तथैवात्र सोमहस्तस्य संचरः ।
मार्जालीयं तु पूर्वेण आगच्छेद्रिक्तको यदि ॥ २३ ॥
अनसो दक्षिणस्यैव आस्ते दक्षिणतस्ततः ।
उत्थाय पश्चिमे यामे साद्यमध्वर्युकर्मणः ॥ २४ ॥
कृत्वा होतुस्ततः कुर्यात्पठतः स्वासनस्थितः ।
ततः प्रदक्षिणं यज्ञं परीत्याभिषवेक्षणे ॥ २५ ॥
प्रविशेत्पूर्वया द्वारा सर्पतामनु तद्वशः ।
सदःप्रवेशः सूत्रोक्तः संचरश्च विसंस्थिते ॥ २६ ॥
बहिःसंस्थस्य सदसि पवमानस्य चेत्क्रिया ।
पूर्वेणैव प्रशास्तारं ब्रह्मणो गतिरागतिः ॥ २७ ॥
मानसे ब्रह्मवद्ये च चकारोहण एव च ।

यज्ञमंचर एष स्यात्पर्यैत्येवाभिषेचने ॥२८॥
कुर्वता न्यायवचनं व्यवायं प्रतिषेधता ।
उक्तमेव सुयज्ञेन तदेवेदमुदाहृतम् ॥२९॥

२. पित्र्यायामिष्टौ पश्चाद्व्यायम्। तुशब्दः स्वमतप्रकाशकः। शाखान्तरे कश्चित्पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखौ ब्रह्मयजमानावामाते। कश्चिद्दक्षिणत उदङ्मुखौ। तथा च कात्यायनः। पितृयज्ञ उपांशुचरणं पुरस्तादुपचारो ब्रह्मयजमानयोः पूर्ववद्वेति।

३. ब्रह्मकर्मेत्येतस्माद्ब्रह्मण इत्येतत्प्रकृतम्। शाखान्तरेषु पित्र्यायां ब्रह्मयजमानयोर्विपर्ययश्रवणमस्ति। तद्यथा वाजसनेयके। इत्थं यजमानश्च ब्रह्मा च पश्चात्परीतः पुरस्ताद्ग्नीत्। तथा हविःप्रचारकाले। यजमानश्च ब्रह्मा च पुरस्तात्परीतः पश्चादग्नीत्। पुनरनुयाजप्रचारे। यजमानश्च ब्रह्मा च पश्चात्परीत इति। ईदृशो विपर्ययो यजमाननिमित्तः। यजमानहेतुको[1] यजमानाभिप्रायो ब्रह्मणः। कुतः। शाखान्तरमवलम्ब्याचार्येण सूचितम्। दक्षिणतोन्यायं याजमानमिति। विपर्ययश्च पित्र्यायां ब्रह्मयजमानयोः शाखान्तरे संनियोगशिष्टस्तस्माद्यजमानवशाद्व्यवस्थेति।

४. ब्रह्मण इति वर्तते। अग्रेण पूर्वेणेत्यर्थः। तथा च कात्यायनः। दक्षिणतो ब्रह्मयजमानयोरासने पश्चाद्यजमानो वेदिस्पृगित्याह।

५. निरस्तः परावसुर्यो ऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तेन सहेति शुल्कं तृणमुभयतः प्रतिच्छिद्य दक्षिणापरमवान्तरदेशं निरस्याप उपस्पृशेत्येतदुपदिष्टम्।

---

१ A यजमाननिमित्तहेतुको।

६. उपवेशनकर्मापि होत्रा तुल्यम्। अग्रेणुक्करणनिधानमिद-मद्दमर्वावसोः सदसि सीदामीत्येवमर्थमतिदेशः। सूत्रभेद उत्तरार्थः। कर्मादौ देशपृथक्त्वे चेत्यत्र यथासङ्ख्यं मा भूत्। केतत् ब्रह्माण आसनमित्याकाङ्क्षित आह।

७. समानमनिर्दिष्टमिति सोमे वचनादिष्टिपशुबन्धेषु सोमे च योयः कर्मादिर्यश्च देशपृथक्त्वमेकस्यैव कर्मणो देशभेदेनानुष्ठानं तत्र-तत्रासनसंस्कार उपवेशनं जपश्चेति भवति। संचरः कर्मादिर्देश-पृथक्त्वं चाध्वर्यवादवगन्तव्यम्। स परिक्रमाणां चेचज्ञो भवतीति श्रुतिदर्शनात्।

आसनस्य च संस्कार आसनं च यथोदितम्।
कर्मादौ देशभेदे च तदेवेदं प्रपद्यते ॥ १ ॥
साध्यं चेति चशब्देन साध्यस्याप्यासनस्य च।
साहचर्यं सुयशेन सर्वत्र प्रतिपादितम् ॥ २ ॥
आवृत्तेनैव मन्त्रेण होमे याज्यान्तवर्जिते।
सर्वत्रासनसंस्कारः कात्यायनमतं यथा ॥ ३ ॥
दृष्टितन्त्रे पशोस्तन्त्रे यासामां नैतदिष्यते।
युक्तमन्यत्र सर्वत्र श्रुत्यन्तरनिदर्शनात् ॥ ४ ॥
न कुर्याद्गार्हपत्यस्य आधाने ऽप्येतरस्य तु।
दृष्टेनैव सहासीत दक्षिणाग्नेर्न विद्यते ॥ ५ ॥
पूर्वेद्युः पुनराधेये कालभेदात्प्रकीर्तितः।
शेषमाधानवत् ज्ञेयं विशेषो नानयोर्यतः ॥ ६ ॥
चातुर्मास्येषु यो वाच्यो विशेषः स इहोच्यते।

प्राकृतेषूच्यमानस्तु वैकृतेष्वातिदेशिकः ॥ ७ ॥
आ विमोकात्प्रणीतानां कृतः सांतपनीयकः।
न कार्यो गृहमेधीये पूर्णदर्वे तथैव च ॥ ८ ॥
पिष्ट्यायामादितो वेदेः क्रियायामग्निसंचरे।
विपर्यये च कर्तव्यस्त्र्यम्बकेष्वपरस्तथा ॥ ९ ॥
उखासंभरणे श्वभ्रे करणे धूपपाकयोः।
आच्छृदने महोद्वापे महावीरा उखासमाः ॥ १० ॥
निर्ऋतिस्तम्बयजुषोः सीरस्य च नियोजने।
सोमक्रयादावासीत यदि देशे क्रयस्य च ॥ ११ ॥
परिधाने च शालायां तूष्णीमेव कृतो यतः।
चयने गार्हपत्यस्य चितिप्रणयने तथा ॥ १२ ॥
चयनादौ पुरीषादौ कुम्भक्षेपे तु चेष्यते।
प्रवर्ग्यादौ च सर्वत्र अनुव्रज्यासनं ततः ॥ १३ ॥
अनिमित्ते ऽपि कर्तव्यो यत्र रात्रिर्व्यवायिका।
आदौ तंतमनुव्रज्य घर्मोत्सादे समुच्चणे ॥ १४ ॥
अग्निप्रणयने चैवमुक्तो ऽप्रतिरथे यथा।
वैश्वानरस्य शालायां मारुतानां च तन्त्रतः ॥ १५ ॥
पुनरन्वेत्य होमादौ देशभेदादि शासनम्।
स्वासनस्यो हविर्धाने नभ्यस्थे चेदनावृत्ते ॥ १६ ॥
आदौ नोपरवाणां तु प्रविष्टो यदि नभ्ययोः।
आगारसासनस्यैक्यात्तूष्णीमेव सहत्क्रिया ॥ १७ ॥
औदुम्बर्यास्तु संमाने संस्कारः स्यात्समन्त्रकः।

आग्नीध्रीये धिष्ण्यकारे सदस्यपि सकृत्क्रिया ॥ १८ ॥
स्वस्थान एव संस्कारो मार्जालीये ऽथ तच्चये ।
एष एव विधिर्दृष्टस्तुल्यत्वाद्देशभेदयोः ॥ १९ ॥
इतो यद्यपि वेद्यर्थे व्यवधानात्पुनःक्रिया ।
अग्नेः सोमस्य नयने अग्नीधः शरणे पुनः ॥ २० ॥
स्वासने चासनं कृत्वा पशोरादौ पुनःक्रिया ।
आचतश्चेद्दर्भिस्तम्बो यो ऽपि तथात्र वा यदि ॥ २१ ॥
ततः पशुपुरोलाशश्रपणे संनिधानतः ।
कुर्यात्पश्चिमरात्रे च शालायामेव चासनम् ॥ २२ ॥
आज्यग्रहण आग्नीध्रे स्वदेशे च पुनस्ततः ।
कार्यो निवापः सोमस्य हविर्धाने तथास्तवे ॥ २३ ॥
सदः प्रविश्य कर्तव्यः सर्वत्रैव प्रसर्पणे ।
होमे साध्यं सदा कुर्याद्वाक्कृत्यस्याविरोधतः ॥ २४ ॥
मानसादौ च कर्तव्यो रथचक्रे तृणं विना ।
इष्यादौ सर्वहोमादौ पश्वादौ च प्रकीर्तितः ॥ २५ ॥

८. समानं होत्रा तृणनिरसनं तथोपवेशनमित्यतिदिष्टस्यात्र तृणस्य प्रागग्रता विकारः ।

९. बृहस्पतिर्ब्रह्मेत्येवमादिकमोंकारान्तं मन्त्रमुपविश्य जपेत् । अथोपविश्य जपति बृहस्पतिर्ब्रह्मेति श्रुतेः ।

१०. सर्वाणि कर्माणि क्रियमाणानि ब्रह्मणा द्रष्टव्यानि । चकारः पूर्वेण सह समुच्चयार्थः ।

११. मन्त्रवत्सु कर्मसु क्रियमाणेषु ब्रह्मा वाग्यमनं कुर्यात् ।

तस्माद्यावदृचा यजुषा साम्ना कुर्युस्तूष्णीं तावद्ब्रह्मासीतेति श्रुतेः।

१२. ऋत्विजामयं नियमः। बहुत्वयुक्तेन वाक्येन प्रकरणस्य बाधितत्वात्। सर्वेषां वेति च दर्शनात्। सर्वासु गतिषु समन्विकासु। मन्त्रवत्स्विति प्रकृतत्वात्। येन प्रकारेण प्रजन्ति। यथा आनुपूर्व्या देशान्तरमृत्विजो गच्छन्ति। ततो देशादन्येन प्रकारेण समागन्तव्यम्। यथा मैत्रावरुणप्रभृतयः सदः प्रविष्टा अच्छावाकप्रभृतयो निःसर्पन्ति। एवमन्यास्वपि गतिषु द्रष्टव्यम्। [1]सर्वशब्दात्सर्वासु समन्विकासु। अमन्विकासु चेत्यपरे। कुतः। अयं प्रत्यागमननियमः शाखान्तरात्।

१३. अग्निप्रणयनं विशिष्टधर्मकमुक्तमेव। तस्मिन् क्रियमाणे ब्रह्मानुसमियात्।

१४. स यदा दर्भः संभारेषु प्रतिष्ठाप्यते तदा ब्रह्मणो ऽप्युपवेशनम्।

१५. प्रत्यङ्ङ्दक्षिणाग्न्याधेये ब्रह्मणो ऽश्वो भवति। तथापि सहैषेणोपवेशनमित्यनेन संबन्धेनेदमायातम्।

१६. सर्वेषां वाग्न्याधेयिकानामृत्विजामश्वो भवति।

१७. कर्मानुज्ञापनार्थमामन्त्रितो ब्रह्मन्निति संबुद्ध्यन्तेन[2] संबोधित ओमिति प्लुतमुक्त्वा[3] यथाकर्म प्रमौति। यद्यत्पृष्टस्तत्तदेवानुजानाति।

---

१ C om. सर्वशब्दात्। २ A C संबुध्यन्तेन, B संबुद्ध्या वे। ३ B C प्लुतमु०।

७.

१. प्रणीताप्रणयनकाले ब्रह्मणो वाग्यमनं भवति। कालवचना-दन्यत्रापि प्रणयने भवति। प्राक् पात्रासादनात्प्रकृतिवत्।

२. हविष्कृदेहीत्युच्यमाने वाग्विसर्गो ब्रह्मणः। प्रणीतासु प्रणीयमानासु वाचं यच्छत्या हविष्कृत उद्वादनादिति श्रुतेः। पशौ हविष्कृतो ऽभावात्प्रणीताप्रणयने वाचं यत्वावधेरभावादनन्त-रमेव विसृजेत्। ननु पशुपुरोडाशे हविष्कृदस्ति। सो ऽवधिर्भवि-ष्यति। सत्यम्। पश्वर्थप्रणीतासंयोगेन वाग्यमनं कृतम्। न च तत्र हविष्कृदस्ति। अत एवोक्तं संयोगाद्व्यवतिष्ठत इति।

३. इष्टे च स्विष्टकृति ब्रह्मणो वाग्यमनम्। किमवधिकम्। उच्यते। अनुयाजप्रसवेन वाग्विसर्गः। वक्ष्यति। ओं प्रतिष्ठेति प्रसौतीति सो ऽनुयाजप्रसवः। इष्टे च स्विष्टकृत्यानुयाजानां प्रसवा-दिति श्रुतेः। वाग्यमावधिनियमः।

४. प्राशित्राख्यमवदानमध्वर्युणा पात्रस्थमाहृतं मित्रस्य त्वेत्या-दिना मन्त्रेण ब्रह्मा प्रतीक्षते।

५. प्रतीक्षणादनन्तरं देवस्य त्वेत्यादिना मन्त्रेण प्रतिगृह्णाति। तदङ्गुलिना प्रतिगृह्णातीत्याश्वलायनसूत्रम्[१]।

६. प्रतिगृह्य ततः पृथिव्यास्त्वेत्येवमादिना मन्त्रेण प्राग्दण्डं भूमौ स्थापयेदपोह्य दर्भान्। तद्गुह्य दधातीति (६.१४) श्रुतेः।

७. निधानादनन्तरमुपकनिष्ठिकयाङ्गुष्ठेन च प्राशित्रं गृहीयात् पात्रम्।

१ From तदङ्गुलिना to ०सूत्रम् om. in C।

८. तत आदाय पात्रादग्रेणाखेन प्राश्नामीत्यनेन मन्त्रेण प्राश्नीयादसंचूर्णयन्। दन्तैरनुपस्पृशन्नित्यर्थः।

९. प्राशित्रं प्राश्याचामेच्छान्तिरसीत्यनेन मन्त्रेण।

१०. आचमनादनन्तरं वक्ष्यमाणान्प्राणान्वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैः संमृशति। ननु उभयं यदि सर्वमेव वक्ष्यमाणं को ऽस्य सूत्रस्यार्थः। उच्यते। प्राणसंमर्शनसंज्ञाकरणम्। अतो यत्रयत्रोच्यते समानं प्राणसंमर्शनमिति तत्रतत्रैतदुपस्थापितं भवति।

११. प्राणपा असीत्येवमादिना मन्त्रेण युगपन्नासिकाविवरप्रदेशं मुखविवरप्रदेशं च सलोमकं दक्षिणेन पाणिना संमृशेत्।

१२. चक्षुष्पा इत्येवमादिना मन्त्रेण चक्षुषी युगपत्संमृशेत्।

१३. श्रोत्रपा असीत्येवमादिना मन्त्रेण श्रोत्रे संमृशेत्। प्रतिश्रोत्रं मन्त्रावृत्तिः। युगपत्संमर्शनाशक्तेः।

१४. इन्द्रस्य त्वेत्येवमादिना मन्त्रेण नाभिमभिमृशेत्।

१५. को ऽदात्कस्मा अदादित्येवमादिना मन्त्रेणाचार्यं ब्रह्मा प्रतिमृशीयात्। उपस्पृशतीतरदिति वचनादुपस्पृशन्।

१६. ब्रह्मा प्रकृत एव अध्वर्युणा ब्रह्मन्प्रस्थास्यामीति प्रचोदितः किं कुर्यादित्यत आह।

१७. देव सवितरित्येवमादिकं मन्त्रं जपित्वा ततः उच्चतया वाचा ओं प्रतिष्ठेति प्रसुयात्। ओकारो ऽत्र मुतः। अयोहः। तेन यज्ञपती इति द्वियजमानके। तेन यज्ञपतीनिति बहुयजमानके। तथा बृहस्पतिर्ब्रह्मेति तस्मिन्नपि मन्त्रे। स यज्ञपती इति द्वियजमानके। स यज्ञपतीनिति बहुयजमानके।

१८. प्रणीतासु विमुक्तास्वग्निप्रवधौ ब्रह्मण उत्सर्जनमव्यावर्तनादीनां[1] नियमानाम्। कचित्कर्मान्तरे ऽन्यस्मिन्प्रणयनमन्यस्मिन्विमोकः। यथा सांतपनीयाप्रणीतानां दर्विहोमान्ते विमोकः। यथा च महाहविःप्रणीतानां त्र्यम्बकान्ते। यथा चाग्निचित्यायामहरन्ते विमोकः। अन्तरोपमर्दौ विनोतीति श्रुतेः। एवमादिषु ब्रह्मण आ विमोकादनुत्सर्ग।

१९. ब्रह्मभाग इति समाख्यात आध्वर्यवे। ब्रह्मभागो यजमानभाग इति। तस्य प्रणीतासु विमुक्तासु ब्रह्मणा प्राशनं कार्यम्।

८.

१. इष्टिपशुबन्धाधिकारो ऽनुवर्तते। अदब्धेनेत्येवमादिना मन्त्रेणाज्यमवेक्षते पत्नी। कुतः। शाखान्तरात्[2]। शाखान्तर एव चावेक्षयितुरुपदेशात्तत्प्रयुक्तमवेक्षणम्[3]। अतश्च यूपाकृत्यादिषु न भवत्यवेक्षणम्। अग्नेर्जिह्वासीत्ययमौपमिकस्य आज्यस्य गुणस्तेन विकारेष्वनूहः। आत्मार्थो लिङ्गात्। अतो मुख्यः कुर्यात्परार्थोमीत्ययं न्यायो न भवति।

२. आज्यमवेक्षत इत्यनुवर्तते। तेजो ऽसीत्येवमादिना मन्त्रे-

---

१ A C (see h) ०व्यावर्तना०। २ om. in A। ३ A adds चसंस्कृतेन यूपाकृतिहोम इति कात्यायनः।

णाज्यमवेक्षते यजमानः। वेद्यासादनमध्वर्युकर्तृकं। तस्मिन्निवृत्ते। अतो न यूपाञ्जन्यादिषु। परार्थः। आशीर्योगाभावात्। इत उत्तरं यजमानाधिकारः।

३. वाचं यच्छतीति सूत्रान्तः। खण्डशस्तु यन्ते। क्रमवर्तित्वा-द्वाचः। ध्रुवा असदन्नित्येवमादिना मन्त्रेणाभिमृशेद्धवींषि सहाज्यै-र्बहुवचनात्। आसन्नानि। आसादनक्रमेणेत्यर्थः। अथ न्यायविदः प्रत्येकं मन्त्रावृत्तिमिच्छन्ति। तेषाममसमवेतार्थत्वात्प्रकृतौ विकारेष्व-नूहः। याज्ञिकास्तु सकृदुच्चारितेनैव सर्वेषामभिमर्शनमिच्छन्ति। तेषां समवेतार्थत्वाद्विकारेषु यथार्थमूहः। ध्रुवा असदन्ध्रुवाण्यसद-न्नित्यर्थः। यदा त्वेकं तदा ध्रुवमसदत्। यदा द्वे तदा ध्रुवे अस-दताम्। ता विष्णो पाहि तानि विष्णो पाहीत्यर्थः। तत एक-हविष्के तद्विष्णो पाहि। द्विहविष्के ते विष्णो पाहि[1]। यज्ञपति-शब्दो यजमानवचनस्तस्य विकारेषु यथार्थमूहः। यज्ञपती द्वियज-मानके। यज्ञपतीन्बहुयजमानके। देशकालयोस्तु भेदे[2] पृथगभिम-र्शनम्। तद्यथा। वरुणप्रघासेषु दक्षिणोत्तरयोर्विहारयोर्देशभेदात्। पश्वावाज्यानां वपायाः पुरोलाशस्याङ्गानां च पृथक्पृथक्कालभेदात्। पश्वङ्गाभिमर्शने यद्यपि बहून्यङ्गानि तथाप्येकप्रदानत्वादेकवचनम्। कुतः। तयोर्नानेव हविषी अपचितेति दर्शनात्। सौत्रामण्यां सुराग्रहाणामभिमर्शनं पुरोलाशविकारत्वात्। पयोग्रहाभिमर्शनं सांनाय्यविकारत्वात्। अवभृथहविषो नाभिमर्शनमासादनाभावात्।

---

१ C (orig.) om from द्विहविष्के to पाहि and adds (in marg.) यज्ञो द्विहुत्याके। यज्ञान् बहुके। २ C तुल्यभेदे।

परार्थो ऽयम्। कुतः। अत्र हि यजमानो हविःपालनाय विष्णुमधीच्छति।

४. हविरभिमर्शनादनन्तरं यजमान आत्मानमुपस्पृशेत्पाहि मामित्येवमादिना मन्त्रेण। हृदयदेशस्याभिमर्शनमात्मायतनप्रसिद्धेः। भिन्नकाले हविरभिमर्शने सर्वान्तस्यानन्तरमात्मोपस्पर्शनं प्रकृतिवत्। आत्मार्थो ऽयम्।

५. आत्मोपस्पर्शनादनन्तरं वृष्टिरसीत्येवमादिना मन्त्रेणाचामेत्। एतावानेव मन्त्रो मा विज्ञायीति सकलपाठः। प्रत्यागागीर्यागादात्मार्थः।

६. आचमनादनन्तरमग्ने व्रतपत इत्येवमादिना मन्त्रेणाहवनीये समिधमाधाय वाग्यमनं कुर्यात्। अत्र हि यजमानेनाहवनीयो ऽधीष्यते[1]। हे भगवन्नग्ने व्रतपते दुःशकमप्येतद्व्रतं त्वत्प्रसादादहं चरिष्यामि। तत्र मे शक्तिरपरिहीणा भवतु। तत्र मे यथाभिलषितफलसंपत्त्या समृध्यताम्। यत इदमनृतान्मानुषात्सत्यं देवत्वमहमुपेमि। मनुष्येभ्यो देवतामुपैमीत्यर्थः। ततश्च सत्यानृतयोरिहान्यार्थत्वात्सत्यपि सत्यवादित्वे व्रतत्वेनाभ्युपगते चातुर्मास्यादिष्वपि प्रयोक्तव्य एवायं मन्त्रः। वरुणप्रघासेष्वाहवनीयद्वित्वे ऽन्यतरस्मिन्समिदाधानमुपैमीत्यभ्युपगतत्वात्। अवभृथे त्वभाव एवैवमादेर्यथा सोम इति वचनात्। सांतपनीया चेत् पूर्वकारित्वात् समिदुपसमनुरन्ता ततस्तत्राविमुक्तत्वाच्च ग्रहमेधीयायां व्रतग्रहणम्। सोमा-

१ C ॰धीष्यते; sec. h. ॰ध्येष्यते। A B ॰ष्यते।

त्सम्बन्धे न व्रतग्रहणं कृतत्वात्। तथा च कात्यायनः। अग्न्यन्वाधानव्रतोपायनारण्यभोजनदानब्रह्मवरणानि दीक्षणीयाप्रभृति प्रागुदवसानीयाया न भवन्ति[1] सोमे कृतत्वादिति। पित्र्यायां न व्रतग्रहणं महाहविषो ऽन्तर्भावात्। आत्मार्थं व्रतग्रहणं वाग्यमश्च। पुरुषार्थत्वात्। आचमनव्रतग्रहणयोः साहचर्यम्। मेध्यो भूत्वा व्रतमुपायानीति व्रतपथे श्रुतत्वात्।

७. अग्ने वायवित्येवमादिकं मन्त्रं जपन्मन्त्रार्थं मनसा ध्यायेत्। हे अग्न्यादयो देवा वो युष्माकं सलोकतामहं प्राप्नुयामिति। अकामो ऽप्युपदेशसामर्थ्यात्। प्रधानयागानन्तरमयं जपो ऽनिर्दिष्टस्थानत्वात्। आत्मार्थं आशीर्योगात्।

८. यत्कामो वा यजमानः प्रधाने भवेत्तं कामं ध्यायेत्सलोकतां च इत्यस्य पदद्वयस्य स्थाने। तद्यथा। कारीर्याम्। अग्ने वायो विद्युच्चन्द्रमो वृष्टिमश्नीयेति।

९. अनुपदस्यमित्येवमादिकं मन्त्रं जपन्नाकाशं समुद्रं वा मनसा ध्यायेत्। अस्यार्थ उच्यते। अनुपदस्यं न उपदस्यतीत्यनुपदस्यम्। अनुपक्षयार्हमित्यर्थः। किं तत्। अन्नाद्यम्। आप्नवानीति प्राप्नुयामहमित्यर्थः। उपदेशसामर्थ्यात् कामान्तरेष्वपि। निष्कामो ऽपि यथोक्तं ध्यायेत्। आत्मार्थं आशीर्योगात्।

---

1 Com. न भवन्ति का० ८. १. ६।

८.

१. मयीदमित्येवमादिकं मन्त्रं यजमानो जपेदुपहूतो ऽयं यजमान इत्येवमादाविडोपह्वानशेषे पठ्यमाने। ननु इडायामुपह्वय-मानायामित्युक्ते कुतो ऽयं विशेषः। उच्यते। शतपथात्। अथ यजमानाशिषमाशास्ते तज्जपति मयीदमिन्द्र इत्यादि। आत्मार्थं आग्नीध्रीयागात्।

२. अत्र पितरस्त्वित्यादिको राध्यासमित्यन्तः प्रथमो मन्त्रः। अत्र पितर इत्यादिक आवृषायध्वमित्यन्तो द्वितीयः। आभ्यां मन्त्राभ्यां पुरोडाशमभिमृशेद्बर्हिषदमध्वर्युणा कृतं सन्तम्। द्वितीयो मन्त्रः प्राचीनापवीतिना प्रयोक्तव्यः[1]। पित्र्यत्वात्। आत्मार्थः पूर्वं आग्नीध्रीयागात्। अत्र केचिदध्वर्यवश्चतुर्धाकृतस्य पुरोडाशस्य व्यादेशं कारयन्ति। इदं ब्रह्मणः। इदं होतुः। इदमध्वर्योः। इदमाग्नीध्र-स्येति। अस्य चावधौ[2] राध्यासमित्येवमन्तेन यजुषाभिमर्शने कृते। एतदपि याजमानं शाखान्तरात्।

३. कृत्वाभिमर्शनं ततः पात्र्यामवधाय पुरोडाशममीमदन्तेत्ये-वमादिकं मन्त्रं प्राचीनापवीती जपेत्।

४. प्रजापतेर्भागो ऽसीत्येवमादिना मन्त्रेणान्वाहार्यं ददद्यज-मानो ऽभिमृशेत्। दक्षिणामभिमृशेत्यवचनादान्यस्यां दक्षिणायामे-तत्। अत ऊहः। द्वियजमानके। अक्षितिरसि मा नौ क्षेष्ठाः। बहुयज-मानके। अक्षितिरसि मा नः क्षेष्ठाः। अस्य कर्मण एषा दक्षिणेति याज्ञिकप्रसिद्धा सर्वत्र वक्तव्यम्। परार्थः।

---

१ B प्रोक्तव्यः। २ C चावसरो।

५. अनुयाजेष्विष्टेष्वित्यनेनोभयं प्रतिपाद्यते। अत्यनुयाजयागे व्यूहनमिष्टेषु चानुयाजेष्विति व्यूहति प्रेरयतीत्यर्थः। स्रुचौ वक्ष्यमाणे। ननु तस्मादेव सिद्धम्। सत्यम्। अधिकानां प्रतिषेधार्थमेतत्। कथं व्यूहति। अग्नेरग्नीषोमयोरित्यादिना मन्त्रेण जुहूं प्राचीं गमयति दक्षिणेन हस्तेनोत्तानेन। अग्निरग्नीषोमावित्यादिना मन्त्रेणोपभृतं प्रतीचीं गमयति न्युब्जेन सव्येन हस्तेन। आत्मार्थं आशीर्यागात्। ततोऽनेकयजमानके सर्वे सह कुर्युः। अशक्ता वान्वारभेयुर्मन्त्रं ब्रुवाणाः।

६. याया प्रधानदेवता[1] तांतामुपलक्ष्य व्यूहनं कार्यम्। प्राप्तमेवैतदचोदितायनार्थममावास्यार्थं चोच्यते।

७. पूर्वं गृहपतेरिति यः पत्नीसंयाजेषूक्तः सोऽत्रावधित्वेन गृह्यते। तस्मिन्ननिष्टे गार्हपत्ये स्रुवेण जुहुयादेवमेव शाखान्तरे श्रुतत्वात्। प्राग्गृहपतेरिति नोक्तम्। यथैव गृहपतियागस्यैवैता आहुतयो यथा स्युरिति। आहुतिधर्मा होमद्रव्यं च परिभाषासिद्धम्। मन्त्रानिदानीमाह।

१०.

१. प्रथमा द्वितीयेषु पराक्रमध्वं[2] द्वितीयास्तृतीयेषु पराक्रमध्वं तृतीयाश्चतुर्थेषु पराक्रमध्वं चतुर्थाः पञ्चमेषु पराक्रमध्वं पञ्चमाः

---

१ A C (sec. h.) यथाप्रधान। २ B adds वषट् धर्माणामधिपते इन्द्र ज्येष्ठानामधिपते प्रजापते प्रजानामधिपते देवा देवेषु पराक्रमध्वम्।

षष्ठेषु पराक्रमध्वं षष्ठाः सप्तमेषु पराक्रमध्वं सप्तमा अष्टमेषु परा-क्रमध्वं अष्टमा नवमेषु पराक्रमध्वं नवमा दशमेषु पराक्रमध्वं दशमा एकादशेषु पराक्रमध्वम् । ईदृशस्य शाखान्तरे पठितस्य प्रयोक्तव्यस्य संक्षेपमाह ।

२. एवं सङ्ख्यानुपूर्व्येण प्रत्यादायोत्तरं प्रथमया विपरिणम्य ततः सप्तम्यन्तेन संदधदेकोत्तरमेकोच्चयेनेत्यर्थः । आ एकादशभ्यो यावद्दशमा एकादशेषु पराक्रमध्वम् । ततः ।

३. अग्ने पृथिव्या इत्यारभ्य स्वाहाकारान्तो मन्त्रः । अयमित्यस्य स्थाने यत्कामो यजमानस्तं ब्रूयात् । यद्यथा । स्वर्गप्राप्तिर्मे समृध्यताम् । स्वर्गो मे कामः समृध्यतामित्यपरे ।

४. प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इत्यनया चतुर्थी होतव्या । सङ्ख्यावचनं नियमार्थम् । अनेकयजमानकेऽपि न प्रतियजमानं[1] होमः । ऊहस्तूच्यते । अयं नौ कामः द्वियजमानके । अयं नः काम इति बहुयजमानके ।

११.

१. आ प्यायतामित्येवमादिना मन्त्रेण यजमानः समिष्टयजुर्होमसंनिधौ स्रुचमाज्येनाप्याययेत् परार्थः[2] ।

---

१ A ॰न । २ A adds स्थितायां । आप्यायतां॰ इध्मः स्रुचोयाः॰ न यज्ञंयज्ञं तां सामाङ्गनिं प्रति । देवयज्ञा देवान्हीतुमिच्छन्तः पर्याप्तेन हविषेयं ध्रुवा आ प्यायताम् । पुनःपुनः वर्धताम् । स्रुचोयाः स्रुरूपका उपायाः गौरूपधारिण्या ऊधः पयःपूर्णस्तनसंघात इव आप्यायतां । किं च । अदित्या वैदिकपायाः पृथिव्या उपस्थे वर्तमाना ध्रुवा उरुधारा महाधारा पुनःपुनः सिच्यमानाभिराज्यधाराभिरुपेता अत एव । ३ C ध्रुवाम् instead of स्रुचम् In marg. एवं हुतेन पूरयित्वा ध्रुवाभिधां स्रुचं वर्धयति ।

२. अध्वर्युकर्तृकः समिष्टयजुरित्याख्यो होमः। तत्र यजमानः पात्रमन्वारभते। सामर्थ्यात्परार्थः।

३. सदसि सन्न इत्येवमादिना मन्त्रेण पूर्णपात्रमध्वर्युसमर्पितमभिमृश्य यास्तत्रापस्ताभिर्दिशो व्युदुक्षति। वक्ष्यमाणकैर्मन्त्रैस्ता अभिषिञ्चतीत्यर्थः। आत्मार्थं आशीर्योगात्।

४. वक्ष्यति। सकृत्सकृन्मन्त्रेण द्विर्द्विस्तूष्णीमिति। अतश्च प्राच्येत्येवमादिना मन्त्रेण प्राचीं दिशं व्युदुक्षति। मन्त्रलिङ्गात्। मन्त्रेणैकवारममन्त्रकं द्विः।

५. अपसव्यं कृत्वा पूर्ववद्दक्षिणां दिशं व्युदुक्षति। दक्षिणयेत्येवमादिना मन्त्रेण।

६. प्रतीच्येत्येवमादिना मन्त्रेण प्रतीचीं दिशं व्युदुक्षति। यज्ञोपवीती पूर्ववत्।

७. उदीच्येत्येवमादिना मन्त्रेणोदीचीं दिशं व्युदुक्षति पूर्ववत्।

८. ऊर्ध्वयेत्येवमादिना मन्त्रेणोर्ध्वां दिशं व्युदुक्षति। मन्त्रलिङ्गात्। इतिकरणो मन्त्रान्तप्रदर्शनार्थः। अर्थभेदात्तु प्रतिदिशं यथोक्तो मन्त्रभेदः।

९. उक्तार्थमेतत्। पूर्णपात्राभिमर्शनमाशीर्योगादात्मार्थम्। दिशां व्युदुक्षणमपि तत्संयोगात्।

१०. विष्णुक्रमान् क्रमत इत्येवमन्तं सूत्रम्। व्यवमानि खण्डशो व्याख्यायन्ते। क्रमार्थश्चायं प्रत्ययः। आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्येवमाद्याभिस्तिसृभिर्व्युदुक्षणशेषा अपो ऽभिमृश्य।

११. अच्छायं वो मरुतः श्लोक एतु। यथोरोजसा स्कभिता

रर्ज्ञांसीत्याभ्यां मन्त्राभ्यां ता अपः प्राचीर्निनीयोदीचीर्वेति द्विविकल्पः।

१२. समुद्रं व इत्येवमादिना मन्त्रेण प्रकृता अपो ऽभिमन्त्रयेतानुपस्पृशन्[1]। अभिमन्त्रणं तदभिमुखेन भूत्वा मन्त्रोच्चारणम्।

१३. शं नो देवीरभिष्टय इत्येवमाद्याभिश्चतसृभिरपो ऽभिमृशेत्।

१४. समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः संवर्चसेत्याभ्यां मन्त्राभ्यां प्राणानुपस्पृशेत्। मद्घ्यलोकेन क्रमेण।

१५. अनु न इत्येवमादिना मन्त्रेण मुखमण्डलं पाणिना विशोधयति ततः।

१२.

१६. विष्णुक्रमाख्यं क्रमणं करोतीत्यर्थः। क्व पुनस्तत्करोतीत्यत आह।

१. वेदेर्या दक्षिणश्रोणिर्देशो दक्षिणापरः कोणः। तस्मादारभ्य क्रमते तावद्यावदाहवनीयः।

२. स्थानाद्दक्षिणं पादं गमनाभिमुखमुद्यम्य वेदेस्त्रिभागमात्रे स्थापयेत्। दिवि विष्णुरित्येवमादिना मन्त्रेण। तस्मादध्वगो हीनतरं सव्यं स्थापयेत्।

३. अन्तरिक्षे विष्णुरित्येवमादिना मन्त्रेण द्वितीयं क्रमणं कुर्यात्।

१ B अप उपस्पृशन् च॰।

४. पृथिव्यामित्येवमादिना मन्त्रेण तृतीयं क्रमणं कुर्यात्।

५. दिवु विष्णुरित्येवमादिना मन्त्रेण तिर्यक्पादं निदधाति। न तु क्रामति परस्मैपदोपदेशात्।

६. तमहमित्येवमादिक[1] उदर्को वाक्यशेषः। समानस्तुल्यः। सर्वेषु मन्त्रेषु प्रयोक्तव्य इत्यर्थः।

७. अगन्म स्वरित्येवमादिना मन्त्रेण प्राचीं दिशमीक्षते।

८. ईक्षत इत्यनुवर्तते। मं ज्योतिषाभूमेत्यनेन मन्त्रेणाहवनीयमीक्षते। वरुणप्रघासेष्वाहवनीयौ द्वौ। तयोर्द्वयोरपीक्षणमविशेषात्। ऊहश्च न भवति। ज्योतिःशब्दस्य दीप्तिवाचकत्वात्।

९. ईक्षत इति वर्तते। समहमित्येवमादिना मन्त्रेण प्राचीमेव दिशमीक्षते। एवकाराच्च पूर्वेण सह विकल्पः।

१०. जपतीति सूत्रच्छेदः। स्यवन्तानि तु खण्डशो व्याख्यायन्ते। एवं च निर्देशः क्रमार्थः। स्वयंभूरित्येवमादिना मन्त्रेणादित्यमुपतिष्ठते। दर्शनगोचरं गत्वा। कुत एतत्। अथाचैवेत्येवमादिना ग्रन्थेन महाव्रते विशेषात्।

११. ऐन्द्रीमावृतमित्येवमादिना मन्त्रेण दक्षिणं बाहुमावर्तमानमन्वावृत्य। होतृवदिति नोक्तम्। तत्रावर्तनमात्रमत्र तु भ्रमणमिति विशेषात्[2]।

१२. सव्यावृद्भूत्वा एत्य गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति शेषः। कथमुपतिष्ठते तूष्णीं मन्त्रेण वेत्यत आह।

१३. अग्ने गृहपत इत्येवमादिको मन्त्रो गार्हपत्योपस्थाने।

---

१ C °त्येवमादिना। २ C °मविशेषात्।

अमुष्यादित्यस्य स्थाने पञ्चम्यन्तं पुत्रनाम गृह्णीयात्। प्रत्येकम्। सर्वेषां तु पुत्राणाम्। नामानीति बहुवचनात्। नामग्रहणप्रयोग उच्यते। अभ्यूरि णो गार्हपत्यानि सन्तु शतं हिमा मह्यं देवदत्तात्। अभ्यूरि॰ मह्यं यज्ञदत्तात्। एवं यथापुत्रमभ्यूर्यादेरावृत्तिः सामर्थ्यात्।

१४. भूर्भुव इत्यादिना मन्त्रेणास्य प्रकृतस्य गार्हपत्यस्याङ्गार-मुपस्पृशेत्।

१५. यज्ञो बभूवेत्येवमादिकं मन्त्रं स्वदेशे स्थितो जपेत्।

१६. यथा प्राग्वृतग्रहणात्।

१७. अग्ने व्रतपत इत्येवमादिना मन्त्रेणाहवनीये समिधमा-दध्यात्।

१८. विसृष्टवागनन्तरं कुर्यात्।

१३.

१९. यो नो दूर इत्येवमादिना मन्त्रेणाहवनीयस्य सकाशनि विश्रामाणि तृणकाष्ठादीनि दग्धशेषाणि तस्मिन्नाहवनीये प्रक्षिपेत्।

२०. गोमाँ अग्ने ऽविमाँ अश्वी यज्ञ इत्येवमादिकं तृचं यज-मानदेश आसीनो जपति।

१. प्रजातिकाम इति सूत्रान्तः। सूत्रन्तानि तु खण्डशो व्याख्या-यन्ते। उद्वयं तमसस्परि। तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रमुच्चरत्। संदृशस्त इत्येवमादिकं यजुः। एतैस्त्रिभिर्मन्त्रैरादित्यमुपस्थाय।

२. यथा पूर्वमुक्तं दक्षिणं बाहुमन्वावृत्येति।

३. सव्यावृद्धन्तोपविश्य ततः।

४. इदं हविरित्येवमादिना मन्त्रेण पयोभक्षं कुर्यात्। प्रजातिकामः प्रसूतिकाम इत्यर्थः।

५. संभूतिर्वृद्धिस्तामिच्छन् संभूषन्नित्युच्यते। दधिक्राव्णो अकारिषमित्यनेन मन्त्रेण दधिभक्षं कुर्यात्। वाग्रहणात्समुच्चयप्रतिषेधः।

६. सं यज्ञपतिराशिषा। अनेन मन्त्रेण यः समाख्यातो यजमानभाग इति तं प्राश्नाति।

७. प्रवसति सति यजमाने समिष्टयजुषा सहाध्वर्युर्जुहुयात्। न प्रातिनिधिकः[1]। पत्नी वा भक्षयेत्। एवमर्थो होमोपदेशः।

१४.

१. यजमानाधिकारोऽनुवर्तते। अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यादीनि कर्माणि मुमूर्षोर्यजमानस्य यथाचोदितकालानपेक्षया[2] जीवतो यजमानस्य शीघ्रं प्रधानकरणमात्रेणापि संस्थाप्यानि।

२. यद्यपि प्रक्रान्तापरिसमाप्ते[3] कर्मणि यजमानो म्रियते तथापि तदन्तं तत्कर्म। नास्ति तस्य समापनम्। समापयितुरभावात्।

३. एवमाद्याः क्रिया नैरन्तर्येण हुत्वोपोहन्त्यग्निभिः। ताः क्रियाः क्रमेणोच्यन्ते। यानि यत्र प्रक्रान्ते कर्मणि हवींषि संभवन्ति तानि तत्र योऽयं आहवनीयो मुख्यस्तत्कार्ये वा वर्तते तत्र प्रक्षेप्तव्यानि।

---

१ B ०निधिका। २ B ०कालयोरपेक्षया। ३ B प्रक्रान्ते ऽपरिसमाप्ते।

४. संहार्य वापयित्वेत्यर्थः। रोमनखानीति रोमशब्दः केशश्मश्रोरप्युपलक्षणार्थः। प्रेतग्रहणं पत्न्या अपि पूर्वमारिण्याः क्रियार्थम्।

५. आप्लुत्य[1] प्रेतमनुलेपनपुष्पादिभिरलंकृत्य। एतद्गृहे कृत्वा अन्यद्वक्ष्यमाणदेशे कर्तव्यम्। कः पुनः स देश इत्यत आह।

६. किं कुर्यादित्यत आह।

७. इत उत्तरं प्राचीनावीतिना कर्तव्यम्। कुत एतत्। आचारार्थवादमन्त्रलिङ्गेभ्यः। अपेत वीत वि च सर्पतात इत्यादिना पूर्वोक्तं देशं पलाशशाखया विमृज्य।

८. स्फ्येन करणभूतेन उन्मृज्य उद्धृत्येत्यर्थः। अभ्युक्ष्य। अद्भिरुपसिच्येत्यर्थः। कृत्वैवं देशसंस्कारं ततः।

९. प्रागद्क्षिणाभिमुखौ प्रागद्क्षिणाग्रैः काष्ठैश्चितिं[2] कृत्वा।

१०. तस्या एव काष्ठचितेः पुरस्तादाहवनीयं निदध्यात्। पश्चाद् गार्हपत्यं दक्षिणतो दक्षिणाग्निम्। गृह एवोद्धरणं कृत्वा शकटेन नीयन्ते। अग्नयो यजमानस्य शाखान्तरात्[3]।

११. काष्ठचितिमारोपयितुं गार्हपत्यं दक्षिणाग्निं चान्तरेण यजमानशरीरं नयेत्। ननु प्राप्त एव न्यायतो यजमानस्य संचरः। उच्यते। प्रवासे मृतस्याहृतस्य श्वेतो ऽश्वीन् प्रवसति तेन चैवोत्सृज्यत इत्याहवनीयं दक्षिणाग्निं चान्तरेणाहरणाशङ्का स्यात् तन्निवृत्त्यर्थं वचनम्।

---

१ A C आप्लाव। २ Com. काष्ठैः। ३ A om. the words from गृह to शाखान्तरात्।

१२. काष्ठचितौ उत्तानं शवं निपात्य ततः।

१३. दक्षिणतश्चितेः पश्चाद्वा गां चानुस्तरणीमजां वा। अनुस्तरणीति तस्याः संज्ञा। वक्ष्यति। अनुस्तरण्या गोश्चर्माधिषवणमिति। अजां छागीं रोहिणीमेव। अनयोरन्यतरां दक्षिणामुखीं प्रोथ्य प्रकर्षेण गले गाढं बद्धेत्यर्थः। ननु उभः कुम्भपूरणे स्मर्यते। सत्यम्। अनेकार्था हि धातव इत्यदोषः। प्रयोगश्च संदृश्यते। दाम्ना यदीं सुमसुम्भमवाधुरिति। ननु च्छान्दसप्रयोगदर्शनात्तथैवायं साधुः कथं सूत्रकारेण प्रयुक्तः। उच्यते। वेदार्थव्याख्योन्मुखानां नायं दोषः।

१४. तस्या अनुस्तरण्या जीवन्त्याः संज्ञप्ताया वा वृक्कावुद्धृत्य संलग्नावूरुभ्यामुद्धरेत्। पृष्ठतः पृष्ठेनेत्यर्थः।

१५. तौ वृक्कौ दक्षिणाग्रावीषदुष्णौ कृत्वा तत अति द्रव सारमेयौ श्वानाविति द्वाभ्यामृग्भ्यां हस्तयोः प्रेतस्य निदध्यात्। अनाहिताग्नेरौपासने ऽन्वाहार्यविकारत्वात्[१]। पिण्डपितृयज्ञवदिति सर्वमेतद्भवतीति वृद्धसंप्रदायः।

१६. प्राणायतनानि[२] मुखं नासिके चक्षुषी कर्णौ तेष्वेकैकं हिरण्यशकलं निदध्यात्।

१७. अग्नेर्वर्म परि गोभिर्व्ययस्वेत्यनया ऋचा अनुस्तरणीवपया शवस्य मुखमण्डलं प्रच्छाद्य ततः।

१८. दक्षिणे हस्ते ऽयाच्याग्नेय्यभिमुखानि कार्याणि प्रेतपादौ चेति देवयुवं जुह्वमाग्नेय्यर्चा सादयतीति शेषः[३]। जुह्वादीनामनेकत्व-

---

१ B C (in marg.) पूर्वाधिकारत्वात्। २ B om. प्राणायतनानि। ३ C has only दक्षिण हस्ते जुहूं सादयतीति; in marg. आग्नेय्यर्चा। देवयुवं corrected A देवय।

संभवे सर्वेषां यथास्थानं प्रतिपत्तिरविशेषात्। यत्रेषु यज्ञिनां साधारणान्यन्यानि पात्राणि भवन्ति। तेषां यज्ञान्त उत्सर्गः। तादर्थ्यात्[1]। अतश्च यज्ञिनो मृतस्य तैरेव पात्रैर्दाहः। अपि वान्यानि पात्राणि साधारणानि कुर्वीरन्निति मीमांसकाः। संस्थितदर्शपूर्णमासस्य कृतप्रयोजनान्यपि धारयेद्दाहाय। अनाहिताग्न्यग्निहोत्राग्रयणिनोः स्थालीपाकपूर्णाहुतिस्रुचौ जुहूविकारत्वात्। घृतेन पृषदाज्येन च पूरयित्वा सादयेच्छ्रुत्यन्तरात्। आनुलोम्येन च न्यायात्।

१९. सव्ये पाणौ ग्रवस्योपभृतं कुर्यात् पूर्ववत्।

२०. ध्रुवां घृतेन पृषदाज्येन च पूरयित्वा प्राग्दक्षिणाग्रीमेवोरसि[2] सादयेत्।

२१. तथैव पूर्णामनुलोमां च कण्ठे स्थापयेत्।

२२. अग्निहोत्रस्रुवमैष्टिकं च वपाया उपरि नासिकयोः प्रदेशे स्थापयेत्। ननु नासिकयोरित्युक्ते वपाया उपरीति कथं गम्यते। वपया मुखं प्रच्छाद्येति पूर्वविधानात्। एवं च सत्यन्येष्वपि प्रदेशेषु वस्त्रान्तर्हितेषु सादनं युज्यत[3] एव।

२३. प्राशित्रहरणपात्रं दक्षिणे कर्णे निदध्यात्।

२४. प्रणीताप्रणयनं सव्ये कर्णे निदध्यात्।

२५. पुरोडाशकपालानि शिरसि स्थापयेत्।

२६. दृषदु[4] ग्रावाण इति केचित्पठन्ति। स च पाठः सम्यगसम्यगिति श्रुतितो निर्णयः।

---

१ B om. तेषां to तादर्थ्यात्। २ C (in marg.) चाग्रेस्थापाद्। ३ C (sec. h.) प्रयुज्यत। ४ C दृषद in marg. दृ।

२७. समवत्तधानीमिडापात्रीमुदरे कुर्यात्।

२८. निदध्यात्। पात्र्याविति विवक्षितं वचनम्।

२९. पूर्ववत्।

३०. क्रत्वर्थस्य कृष्णाजिनस्य प्रतिपत्तिर्न पुरुषार्थस्य।

३१. उपस्थ उत्सङ्गः। तस्मिन्नरणी निदध्यात्। अत्रापि द्विवचनमविवक्षितम्।

३२. ऊर्वोर्द्वयोरप्युलूखलं निदध्यात्। अष्ठीवतोर्मुसलम्। अष्ठीवच्छब्देन[1] गुल्फसन्धी उच्येते।

३३. शूर्पं च शकटं च शूर्पशकटे। ते पादयोर्निदध्यात्।

३४. पादतोऽग्निहोत्रपात्राणि उपवेषस्थालीकूर्चादीनि। अनाहिताग्नेः[2] पार्वणपितृयज्ञपात्राणि। विकारैकत्वात्।

३५. जुह्वादीनि सर्वाण्युरौत्कृत्योस्तं[3] तानीति। एतेन पृषदाज्येन चासंस्कृतेनाप्रदेयत्वात्। सर्वाणि पूरयित्वा पात्राणीतराणि च। तानीति वचनात्।

३६. अयं वै त्वमित्येवमादिकया षट्पदया उपोहन्ति। प्रापयन्त्वग्निभिराहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्न्याख्यैर्यजमानशरीरम्। पुत्रादयो यथाधिकारम्[4]। असौ स्वाहेत्यसावित्यस्य स्थाने प्रेतनामग्रहणं प्रथमान्तं सामर्थ्यात्।

---

१ A inserts here चाष्ठीवन्तौ जानन्तौ इति पञ्चमाष्टके षड्विंशतिरिति मन्त्रभाष्ये। चाष्ठीवद्भ्यां जानुभ्यामित्यष्टमे कण्डिकायामिति मन्त्रभाष्ये च। २ B •ग्नेः सर्वैव पितृपित्र•। ३ C सर्वाणि पुरौतत्य The reading of B I have not noted. ४ B यथाधिकारम्।

१५.

१. मैनमग्ने वि दहो माभि शोच इत्येवमाद्या दश जपित्वा सव्यावृतः सव्यं बाहुमन्वावृत्यानवेक्षमाणाः[1] पृष्ठतो ऽग्निमीक्षयन्तः शीघ्रं प्रक्रामन्ति। प्रागुदङ्मुखाः।

२. मृत्योः पदं योपयन्तो यदैतेति द्वाभ्यामृग्भ्यामनुमन्त्रयते प्रक्रामतः पुरोहितो ऽन्यो वा।

३. आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्येतत्सूक्तम्। मना च सोम जेषि चेति सूक्तम्। आभ्यां सूक्ताभ्यामुदकं संस्पृशन्ति। स्नान्तीत्यर्थः। कथं स्नान्ति। शिरांस्युदके मग्नेनाप्रवेशयन्तः असंधावमानाः परस्परमङ्गान्यननुघर्षयन्त इत्यर्थः।

४. प्रत्यायन्तीति सूत्रच्छेदः। अवन्तानि तु खण्डस्य उच्यन्ते। असाविति नामग्राहं सपिण्डा उदकाञ्जलिमेकं दद्युः।

५. उदकादुत्क्रामन्ति। आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्त्वित्येवमादिना मन्त्रेण।

६. अहतमधौतं नवं वासः परिधायानन्तरम्।

७. तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रमुच्चरदित्येवमादिना मन्त्रेणादित्यमुपस्थाय ततः।

८. कनिष्ठो ऽग्रत इतरे तमनु। एवं प्रत्यागच्छन्ति गृहान्। सपिण्डा बहुवचननिर्देशात्।

९. एकस्मिन्नुदपात्रे दूर्वाकाण्डानि यवा धान्यत्वेन प्रसिद्धाः। सर्षपा ओषधिविशेषाः। एतत्त्रयं निक्षिप्यार्द्रे अशुष्के गोमये

---

[1] C orig. ॰पेच॰।

निधाय ततः अश्मन्वती रीयते संरभध्वमित्येवमादिना मन्त्रेणाश्मक्रमणमाग्निं च यत्र पूर्वाक्रमुदपात्रमेतत्त्रयमपि संसृष्टाणि सपिण्डाः।

१०. अधःशय्या भूमौ शयनम्। आसनमप्यध एव। अन्यत्र साहचर्यदर्शनात्। हविष्यमक्षारालवणं तद्भक्षता। भावप्रत्ययनिर्देशो लिङ्गसङ्ख्ययोरविवक्षार्थः। ततश्च सर्वे सपिण्डास्तत्स्त्रियश्च व्रतानि कुर्युः। प्रत्यूहनमकरणं नित्यानां कर्मणां सन्ध्योपासनादीनां दृष्टार्थानां च यथाप्राप्तानां च कृषिनिकर्तनादीनाम्। किमविशेषेण। नेत्युच्यते। वैतानवर्जम्। वैतानं त्रेताग्निकर्म। तस्याप्रतिबन्धः[1]। कियन्तं कालमेतानि व्रतानि। उच्यते। एकरात्रमेकमहोरात्रमित्यर्थः। त्रिरात्रं वा। एवमेव नवरात्रं वेति विकल्पः। आ वा संचयनाद्व्रतानि। अस्थिसंचयनं वक्ष्यति। अपरपक्षे संचित्येत्यादिषु। आ वा तस्माद्व्रतानि भवन्ति। स्मृतिसिद्धस्य वचनमन्यथाकरणे शातपत्यर्थम्।

११. अघशब्देनात्र मरणमुच्यते। येष्वहःसु सपिण्डमरणं संवृत्तं तान्यघाहानि। कतमानि पुनस्तानि। मरणादारभ्यैकरात्रादीनि। यानि व्रतैर्व्याप्तान्युक्तानि तानि न वर्धयेयुर्नाभ्यधिकानि कुर्युः। कर्मानधिकारव्रतैर्न व्याप्नुयुरित्यर्थः। एतदनेनोच्यते[2]। यत्रापरपक्षो ऽनन्तर्वाहं[3] भवति तत्र आ वा संचयनादित्ययं पक्षो ऽङ्गी-

---

१ C तस्य प्रतिषेधः। २ A C (orig.) यत्रैनोच्यते B C (sec. h.) यत्रैनोच्यते। ३ B ऽनेकाह् नवाहं C orig. अरं वाहं।

कर्तव्यः। अथ चेदूर्ध्वं नवाहात्तदादर्तव्यः। वर्षचयस्याप्येतदसंयोग-विधानात्। इति च स्माह कौषीतकिरिति स्वपक्षदृढीकरणार्थं श्रुतिप्रदर्शनम्।

१२. अरण्ये निखनन्तीति सूत्रच्छेदः। अपरपक्षः कृष्णपक्षस्तस्मिन् या अयुजो विषमसङ्ख्याका रात्रयो मरणादारभ्यैकत्रिपञ्चसप्तसु संचयनमस्थ्नां संगोपनं पूर्वं पलाशपुटे तन्त्रान्तरदर्शनात्।

१३. यं त्वमग्ने समदह इत्येताभ्यामृग्भ्यामुदकेन क्षीरमिश्रेणास्थीनि निर्वाप्याग्न्यां तापमुपशमय्येत्यर्थः। विगततापानामपि निर्वापणमविशेषात्[1]।

१४. शरीरशब्देनास्थीन्युच्यन्ते। तान्यनन्तरं पुराणे घटे प्रक्षिपेत्।

१५. उत्ते स्तभ्नामि पृथिवीं त्वत्परीत्यनेन मन्त्रेण तं घटं मृल्लोष्टेनापिदध्यात्।

१६. उच्छ्वञ्चस्व पृथिवि मा निबाधथा इत्यनेन मन्त्रे खाते सुरुंगयामित्यर्थः। तस्यां निखाय प्रवेश्य ततः।

१७. उच्छ्वञ्चमाना पृथिवी सु तिष्ठत्वित्यनेन मन्त्रेण परिमिते ऽवदध्यात्। परिमितं चित्यकं कुलकं श्मशानमित्येको ऽर्थः। तत्र परिमितद्वारं क्रियते। तत्रास्थिकुम्भं सुरुङ्गायां[2] प्रवेश्यावस्थापयेत्।

१८. यदेतत्संचयनं निखननोपलक्षितमेतदरण्ये कुर्वन्ति।

१९. अग्निभिः संस्कुर्वन्तीति सूत्रान्तः। उपलभ्यमानानि शरीराण्येवाहृत्य यथोक्ता क्रिया। शरीरेष्वदृश्यमानेषु पुरुषाकृ-

---

१ C निर्वापम ; in marg. वेप। २ C सुरंगया A सुरंगायां।

समानसङ्ख्याकैः पलाशवृन्तैः प्रतिनिधिकरणम्। तदुच्यते। चीणि षष्टिशतानि पलाशवृन्तानि विन्यस्तव्यानीति वाक्यशेषः। कथमित्याकाङ्क्षित आह।

२०. वक्ष्यति। पुरुषाकृतिं कृत्वेति। तस्या आकृतेः शिरसि कर्तव्ये चत्वारिंशत्पलाशवृन्तानि निदध्यात्।

२१. ग्रीवायां कर्तव्यायां दश यथाप्रदेशं निदध्यात्।

२२. बाह्वोः कर्तव्ययोः शतं निदध्यात्। किं विशिष्टयोर्बाह्वोः। अंसान्वंसयोः। एकोऽसशब्दोऽसफलकवचनः। अपरोऽणतिर्धातुरनुशब्दपूर्वो गत्यर्थः। तेनैतदुक्तं भवति। अंसानुगतयोः अंसस्थितयोरिति यावत्[1]।

२३. उरःस्थले कल्पयितव्ये त्रिंशत्पलाशवृन्तानि निदध्यात्।

२४. जठरमुदरं तस्मिन् कल्पयितव्ये यथाप्रदेशं विंशतिपलाशवृन्तानि निवेशयेत्। पलाशवृन्तानि लौकिकेन शब्देन पलाशविटकान्युच्यन्ते।

२५. वृषणप्रदेशे षट् पलाशवृन्तानि अवस्थापयेत्।

२६. चत्वारि पलाशवृन्तानि शिश्ने कल्पयेत्।

२७. ऊर्वोः कर्तव्ययोः शतं पलाशवृन्तानि निवेशयेत्।

२८. द्वयोरपि जानुजङ्घाष्ठीवत्समुदाययोः त्रिंशत्पलाशवृन्तानि निदध्यात्।

२९. पादयोरङ्गुलीषु च सर्वासु यथाप्रदेशं विंशतिपलाशवृन्तानि निवेशयेत्।

---

१ B यथात्।

२०. अविकलाङ्गे यजमाने प्रमीत एवं चीर्णि यष्टिव्रतानि। विकलाङ्गे ऽपि यज्ञाद्यानिराकृतेः प्रतिनिषिद्धत्वात्।

२१. उक्तया पलाशवृन्तरचनया पुरुषाकृतिं कृत्वा तत ऊर्णासूत्रैः स्थूलास्थूलमध्यमैः स्नायुवत्परिवेष्ट्य क्रमेण यवचूर्णैर्मांसवद्-लिम्पिभिः प्रक्षिप्य सर्पिषाभ्यज्यानन्तरमग्निभिर्दाहादिसंस्कारेण संस्कुर्वन्ति पुत्रादयः। एवमेव शाखान्तरविहितत्वात्। जीवतः कर्माणीत्युक्तम्। यदा पुनर्जीवत एव पत्नी म्रियेत ततो यजमानेन किं कर्तव्यमित्यत आह।

२२. अग्निरन्वाख्ये नियोगचयमुत्प्रेक्षते। पूर्वमारिण्या अग्निसंस्कारो ऽन्यानयनमाधानं[1] च। तत्र पूर्वमारिण्या अग्निसंस्कारायाथाकाम्यं वचनात्। अन्यानयनमर्थाक्षिप्तं पुनराधानं तु विधीयत इति। सांतपनेन वेति। संतापजैरित्यर्थः। संतापजैरितिकर्तव्यता[2] यजमानदारविषया शतपथे पठ्यते। इहाप्यविरोधात्सैव द्रष्टव्या। रत्यमेव कुर्याग्निस एव स्थालीरेष्टवे त्रूयास्तासु गोमयानि च शुष्कलानि चावधाय नाना चिष्वग्निषु प्रदद्यात्। ते ये ततः संतापादग्नयो जायेरंस्तैरेनं दहेयुरिति[3] (१२.५.२.३)। इतरेषां परित्यागः कृतार्थत्वात्।

१६.

१. परिधिकर्मेति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम्। परिधि-

---

१ A पुनराधानं च। २ A C संतापजैरितिकर्त॰ B not quite legible. ३ B दहेयुः।

मेभ्युत्थं प्राप्तिरनिष्टान्तर्धानमित्येको ऽर्थः। तदर्थं कर्म परिधिकर्म। तच्चताप्रवर्गे कर्तव्यम्। अतान्युक्तान्यधःशयादीनि। तदन्ते प्रेतकर्म कृत्वा प्रत्येनसा सपरिवारेण गृह्ये ऽग्नौ कर्तव्यम्। प्रत्येना कृतस्य प्रत्यनन्तरो रिक्थभागुच्यते। कथं कर्तव्यमित्यत आह।

२. अनड्वान् बलीवर्दः। तदीयं चर्म रोहितं वर्णतः। तत्प-श्चादग्नेरुदग्ग्रीवं प्राग्ग्रीवं वोपरिलोम चोपस्तीर्य तस्मिन्निक्थभाजः सर्व एवोपविशन्ति। दर्भेषु चोदगग्रेषु प्रागग्रेषु[1] वा।

३. जुहोतीति सूत्रान्तः। ये चर्मण्युपविष्टास्तांस्ताग्निं[2] चान्तरे-णाग्न्यानं घृताभ्यक्तं स्थापयित्वेदमन्यत् प्रतिश्रुतहोमविधेरभ्यधिकम्।

४. शम्या रथाङ्गत्वेन प्रसिद्धास्ताः परिधिवदावसथ्यस्य पश्चाद्द-क्षिणत उत्तरतश्च कृत्वावस्थाप्येत्यर्थः।

५. कृत्वेति वर्तते। अश्मानमयमनियतमश्वाकमिन्धनार्थं पाषाणं वेध्मं च तूष्णीं प्रोक्षितमग्नौ प्रक्षिपेत्।

६. वरणविकारेण कंसविकारेण वा स्रुवेण वक्ष्यमाणा आज्या-हुतीर्जुहोति।

७. दक्षिणं पाद तिर्यञ्चमितरस्य जङ्घाया अधो न्यस्येतरं चैवमेवेतरस्य एवमासीनः कृतोपस्थ उपस्थकृत् उच्यते। इत्यंभूत ऋत्विक् जुहोति। किं चान्यत्। समन्वारब्धेषु यानि कर्माणि प्रत्येनसा सहोपदिष्टानि तेष्वन्वारब्धेषु। संशब्दात् कृतोपस्थेष्वन्वार-ब्धेष्विति लभ्यते। कतमे पुनस्ते आकृतिमन्त्रा इत्याकाङ्क्षित आह।

८. इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि इत्येवमादिकाम्। चानु-

1 C om. प्रागग्रेषु वा। 2 A C तांस्ताग्निं रितरचं चा०।

वैदिकां[1] परेतु मृत्युरित्येवमादिकां द्वितीयाम्। अप नः शोशुच-दघमिति समाप्ते नय यस्मा इदा त्वं नो अग्ने अधरादित्येता[2] आदधे ऽग्न्याधाने उक्तास्ता इहातिदिष्टा या आदधे इध्माभ्या-धान इति।

९. तूष्णीमित्येवमन्तं सूत्रम्। खण्डशस्तु व्याख्या क्रियते। इदश्च कृत्वा प्राक् स्विष्टकृतो वक्ष्यमाणमित्येवमर्थं मन्त्रावचनम्।

१०. यथाहान्यनुपूर्वं भवन्तीत्याभ्यामृग्भ्यां दक्षिणमंसमनु चर्मोपविष्टानीक्षते।

११. अञ्जनं चैककुदादि घृतेन संसृज्य[3] ततः।

१२. दर्भशलाकाभिः स्त्रीणामविधवानां चर्मण्युपविष्टानाम-क्षीण्यनक्ति दक्षिणं पूर्वं सव्यमुत्तरमिमा नारीरविधवाः सुपत्नीरि-त्यनेन मन्त्रेण।

१३. प्रतिस्त्रियमेवं कुर्यात्।

१४. उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्याभ्यामृग्भ्यां शावको ऽनुमन्त्रयते। प्रत्येनःप्रभृतीनुत्तिष्ठतो ब्राह्मणस्य दक्षिणं बाहुमन्वारभ्यान्। एवं च सति नैर्ब्राह्मणस्य दक्षिणं बाहुमन्वारभ्योत्थातव्यमिति गम्यते।

१५. अनडुहो वा पुच्छमन्वारभ्यानुत्तिष्ठतो ऽनुमन्त्रयते।

१६. अनड्वान् शकटवाहः। नवं वस्त्रम्। कांस्यस्य स्रुवो यदि कृतः स एव देयः।

---

१ B om. चातुर्वैदिकां। २ C अधरादिति वा इमभिरित्येता आदधे। ३ B संसृज्य।

१७. दक्षिणतो ऽग्नेर्वंसखदिरत्वादिविस्तमवस्थाप्य[१] प्रत्येनाःपेत्वकर्णापाकरणसमर्थः स्विः प्रदक्षिणं धनं करोति।

१८. यदेतत्परिधिकर्मोक्तमेतत्प्रत्येनसि सति भवति।

१७.

१. गार्ह्यकर्मप्रसङ्गेनायं[२] शूलगवाख्यः काम्यः शाखापशुरिहोच्यते। श्रुत्यन्तरोक्तत्वात्। स्वशाखायामप्यथ यत्स्वेरग्निभिर्यजमानं संस्थापयन्तीत्यस्यानन्तरं (कौ० ब्रा० ६.१०) प्रजापतिः प्रजातिकामस्तपो ऽतप्यतेत्युपक्रम्य भवशर्वादीनां नाम्नां शूलगववपाहोममन्त्रदृष्टानामर्थवाददर्शनादिहैव सूत्रकारेणोक्तः। तत्र रुद्रं गवा यजत इत्यनेन श्रुत्यनुकरणेन रुद्राय गोद्रव्यको यागो विधीयते। स्वस्त्ययनायानर्थोपशमनायेत्यर्थः।

२. प्रसिद्धा ह्यस्य शाखान्तरेष्वप्येषा संज्ञा। रौद्राश्च भूरिशः शूलादयो रोगाः। या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्परीत्येवमादिभिर्मन्त्रलिङ्गैस्तत्रतत्र दृश्यन्ते। तन्निवारणार्थं चैतत्कर्म भवतीत्येतदपि संज्ञया ज्ञापितं भवति। इतिकर्तव्यतामिदानीमाह।

३. शुद्धपक्षे शुक्लपक्ष इत्यर्थः। उपोष्येति पूर्वेद्युर्व्रतं यथोक्तं कृत्वा। पुष्ये नक्षत्रे पुष्यादौ। प्रागुदीच्यां दिशि एतत्कर्म भवति।

४. कर्मेष्वेवमादीन्पदार्थान् कृत्वा नियुनक्ति मन्त्रमात्रमध्य-

---

१ C वसुचिरस्था०। २ B गार्ह्यपत्य० C गार्ह्ये।

स्याग्नेररणिभ्यां समारोपपूर्वकम्। वैश्यकुलादाहृतस्यापि वचनात्। प्राचं प्रणीय न प्रागुदञ्चम्। एकदेशस्य प्रणयनमुत्तरत्र पश्चिमेऽग्नौ पूर्वेऽग्नाविति (१४) कार्यदर्शनात्।

५. प्रणीतस्याग्नेः पुरस्तात्सुपर्णां पलाशशाखां निखनेत्।

६. तस्याः शाखाया उत्तरतः पशुं यथाचोदितमुपस्थापयेत्। पशुवचनात्केचिच्छागमपेच्छन्ति।

७. उपाकरणमाध्वर्यवं तस्यायं मन्त्रो लिङ्गात्।

८. पूर्ववत्।

९. रुद्राय त्वा जुष्टं नियुनज्मीत्यनेन मन्त्रेण पशुं नियुनक्ति पलाशशाखायाम्।

१० पर्यग्निकृतमाध्वर्यवेण पर्यग्निकरणेन तमेवोदञ्चं नयन्ति। बहुवचनमविवक्षितं शाखान्तरे शमितुः पशुनयनोपदेशात्।

११. यं नयन्ति तं पशुं संज्ञपयन्ति। प्राक्शिरसं प्राच्यां दिशि शिरः कृत्वा। उदीच्यां पादान्। प्रतीच्यां वा दिशि शिरः कृत्वोदीच्यामेव पादानिति। एवंस्थितं संज्ञपयन्ति। अत्रापि बहुवचनमविवक्षितम्। शाखान्तरे शमितुरेकत्वात्। प्रयोजकत्वेन वा विवक्षा। अरवमाणमवाश्यमानमित्यर्थः।

१२. यत्पशुरित्येवमादिना मन्त्रेण रवमाणे सति पशौ जुहुयात्। प्रायश्चित्ताहुतिरेषा। ततश्च ब्रह्मा चतुर्गृहीतं जुह्वा जुहुयात्। कुत एतत् जुह्वेति। शाखापशोः सूत्रे उपदेशात्।

१३. आज्याहुतीर्जुहोतीति सूत्रच्छेदः। वपोद्धरणं नाभिप्रदेशात्कृत्वा। तथैव वपाश्रपण्योः प्रोर्णवनं कृत्वा ततः प्रचारः।

१४. यो ऽसौ प्रणीतस्तस्मिन् वपां श्रपयित्वा ततः।

१५. वपामभिघार्य प्रचरयित्वेत्यर्थः[1]। उद्वास्योपस्तीर्णायां पात्र्यां निधाय।

१६. पूर्वमग्निं त्रिवंशिवमित्यनेन मन्त्रेण[2] त्रिः पर्युक्ष्यानन्तरम्।

१७. वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैः।

१८.

१. स्रुवेण जुहोति। स्रुवः पात्रमिति गृह्ये[3] तद्धर्मकाणां परिभाषितत्वात्। या तिरश्चीत्येवमादिना मन्त्रेण स्वाहाकारान्तेन।

२. यस्येदमित्येवमादिना मन्त्रेण स्वाहाकारान्तेन द्वितीयामाज्याहुतिं जुहोति। हवामह इति मन्त्रान्तसंदेहव्युदासार्थं द्वितीयावचनम्।

३. अग्ने पृथिव्या अधिपते वायो ऽन्तरिक्षस्याधिपत इत्येवमादिना मन्त्रेण तृतीयामाहुतिं जुहोति। तृतीयाग्रहणं यादृशेन मन्त्रेण याजमाने तृतीया तादृशेनात्रापि यथा स्यात्।

४. प्रजापत इत्येवमादिना मन्त्रेण चतुर्थीमाज्याहुतिं जुहोति। चतुर्थीग्रहणात्प्रायश्चित्तमप्यन्तरा न होतव्यमिति।

५. अनुप्रहरति पलाशानीति सूत्रान्तः। चीर्णि पलाशपलाशि मध्यमानि संहृत्तानि[4] संहत्य समीध्योत्तराधर्येण सौकर्यात्। शाखोपस्तीर्यं गृह्ये दृष्टत्वात्।

---

१ C श्रपयित्वेत्यर्थः। २ C adds स्वाहाकारान्तेन। ३ A B गृह्यके। ४ C संहतानि A om.

६. उपस्तीर्य वपामवधाय ततो ऽभिघारयमस्या आज्येन कुर्यात्।

७. यावतामस्मित्येवमादिना मन्त्रेण स्वाहाकारान्तेन वपां कृत्वा ततः।

८. आकृत्यनन्तरं पलाशपर्णानि[1] तस्मिन्नेवाग्नौ प्रक्षिपेत्।

९. वपाश्रपण्यौ चानुप्रहरेदाध्वर्यवोक्तलक्षणे। तथैवानुप्रहरेद्यथा तेषामुक्तम्।

१०. दर्शायत इत्यनेन मन्त्रेण वपाश्रपण्यनुप्रहरणादनन्तरमुत्तरामाज्याहुतिं कृत्वा तथैव पर्युक्षति। यथा पूर्वमुक्तं शिवंशिवमिति त्रिः पर्युक्षति। आज्यग्रहणमसंदेहार्थम्। उत्तराग्रहणमन्येष्वपि शाखापशुषु भावार्थम्।

११. स्थालीपाकग्रहणं तद्धर्मप्राप्त्यर्थम्। पश्चिमाग्निग्रहणं पूर्वे ऽग्नावधिकृतत्वान्मा भूत्।

१२. तस्यैवाग्नेरुत्तरतो ऽवदानानि श्रपयेत्। मांसमिति नोक्तम्। कथं नामावदानधर्मा आध्वर्यवोक्ता भवेयुरिति।

१३. यो ऽसौ स्थालीपाकः शृतः तं च यूषं च। यूषशब्देन रसोच्यते। मांसमङ्गेभ्यो ऽवखण्ड्याज्यं[2] च संस्कृतं पाठक्रमेण पात्रान्तरे[3] समस्य जुहुा स्थालीपाकधर्मवत्पूर्वे ऽग्नौ शंयोःशंयोरिति मन्त्रेण[4] त्रिः पर्युक्षणं कृत्वा जुहोति। कुत एतत् पूर्वे ऽग्नाविति। अग्नौ पश्चिम इति वक्ष्यमाणत्वात्।

---

१ C पक्षाणि। २ C [illegible] B and A are corrupt. ३ A inserts एकदेशतः। ४ From शंयोः to कृत्वा om. in C.

१९.

१. स्वाहाकारान्तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाहुतयः । स्थालीपाकधर्मेण जुहुयात् ।

२. शंयोःशंयोरिति त्रिः पर्युक्षेत्यर्थः ।

३. तान्येवावदानानि स्थालीपाकादीनि । न तु आघनीमेव केवलाम् । न च संनीतावशिष्टं संनीयेति वचनात् ।

४. जुहोतीति शेषः ।

५. अत्रापि जुहोतिधर्मेणैव । स्वाहाकारान्तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चैवावदानधर्मविशिष्टा[1] आहुतीर्जुहोति ।

६. शंयोःशंयोरित्यहुते हुते चाविशेषात्[2] ।

७. अनुदिशतीति सूत्रान्तः[3] । पश्चिमादग्नेरारभ्य यावद्विकर्तनप्रदेशस्तावत्प्रागुदीच्यभिमुखानि[4] षट् पलाशपर्णानि मध्यमानि निदध्यात् ।

८. तेषु पर्णेषु लोहितमिश्रमूवध्यमवदध्यात् ।

९. तदूवध्यं लोहितमिश्रं रुद्रसेनाभ्यो ऽनुदिशेत् । अनुदेश इदमस्येदमस्येत्यवधार्य समर्पणम् ।

१०. षडेता रुद्रसेनाः । षडेव पर्णानि निहितानि । तत्र यथासङ्ख्यमनुदेशो युज्यते । आघोषिण्य इति स्त्रीलिङ्गामन्त्रितबहुवचनान्तः साकाङ्क्षः । तथा प्रतिघोषिण्यः । एवं संघोषिण्यः । तथा विचिन्वत्यः । एवं श्वसनाः । षष्ठस्तु निराकाङ्क्षो मन्त्रः । तदीयो

---

१ A C om. धर्म। २ C om. चाहुते। ३ MSS. om. अनु। ४ C (in marg.) चा instead of च।